

Drs. Afendy Widayat, M.Phil.

NGARANG *Gampang*

 Gampang NGARANG

NGARANG *Gampang*

Gampang NGARANG

Drs. Afendy Widayat, M.Phil.

Penerbit K-Media
Yogyakarta, 2016

NGARANG GAMPANG - GAMPANG NGARANG

Drs. Afendy Widayat, M.Phil.

Editor : Sri Hertanti Wulan, M.Hum.

Desain Cover : den_nazz

Tata Letak Isi : Uki

Copyright © 2016 by Penerbit K-Media
All right reserved

Hak Cipta dilindungi Undang-Undang No 19 Tahun 2002.
Dilarang memperbanyak/menyebarluaskan dalam bentuk apapun
tanpa izin tertulis dari Penerbit K-Media.

Cetakan Pertama: Desember 2016

Penerbit K-Media
Anggota IKAPI No.106/DIY/2018
Perum Pondok Indah Banguntapan, Blok B-15
Potorono, Banguntapan, Bantul. 55196. Yogyakarta
e-mail: kmedia.cv@gmail.com

Widayat, A

Ngarang Gampang - Gampang Ngarang, Cet. 1
Yogyakarta: Penerbit K-Media, 2016.
viii, 174 hlm; 14 x 20 cm

ISBN: 978-602-6892-22-5

ATUR SAPALA

Puji syukur mugi kunjuk dhumateng ngarsanipun Gusti Allah ingkang tansah paring rahmat berkahipun, saengga buku *Ngarang Gampang Gampang Ngarang* menika saged rampung kanthi wekdal ingkang sampun katemtokaken, tanpa wonten pepalang menapa kemawon.

Buku *Ngarang Gampang Gampang Ngarang*, kaserat kanthi pangangkah sageda kange tuntunan tumrap sok sintena ingkang kepentin tansah ngginakaken wekdalipun kange pakaryan ingkang entheng nanging murakabi tumrap lair-batosipun. Tata lairipun, menawi sampun kulina ngarang utawi ngripta sastra, temtu lajeng saged kange panggaotan ingkang ngasilaken tambahan rejeki. Tata batosipun, kanthi nyerat karangan, menapa ingkang dados pangangen-angenipun saged kasok wonten ing seratan, saengga panguneg-unegipun saged kraos plong. Ingkang makaten menika temtu mahanani raos-pangraosipun tansah saged entheng, ingkang tundhanipun ngirangi raos-pangraos seseg, saengga ndadosaken langkung sehat.

Buku menika temtu kemawon dereng sae sanget, menapa malih sampurna saenipun. Mbok bilih ing sawetawis perangan saged ugi tasih kirang jangkep, kirang trep basanipun, lan sapiturutipun, kula namung nyadhong kritik saha supados saged kange teken anggen kula badhe mewahi utawi mandar ngrombak. Ingkang saking menika kula namung saged ngaturaken matur nuwun sanget, saha nyuwun pangapunten bilih kaanggep lepat samudayanipun. Matur Nuwun.

Gamping, 1 Desember 2016

Afendy widayat

DAFTAR ISI

ATUR SAPALA	iii
DAFTAR ISI.....	v
BAB I GEGARAN SANGUNING NYERAT SASTRA JAWI.....	1
A. Saking Pangriptanipun	1
B. Basa Jawi minangka Basaning Sastra.....	6
BAB II KHASANAH SASTRA JAWI MODERN: LANDHESAN PANGERTOSAN KANGGE NYERAT SASTRA JAWI.....	13
A. Jinising Sastra Jawi Modern miturut Tema utawi Isi Cariyosipun	14
1. Babad.....	14
2. Niti utawi Wulang utawi Pitutur.	16
3. Suluk saha Wirid.....	17
4. Wiracarita.....	19
a). Sastra Wayang Purwa.....	20
b). Sastra Menak	21
c). Sastra Panji.....	22
5. Novel, Cerita Sambung saha Crita Cekak.	24
6. Dongeng saha Jagading Lelembut.....	28
7. Primbon.....	30
B. Jinis-jinising Sastra Jawi Modern Adhedhasar Wujudipun	33
1. Sastra Prosa Jawi Modern	35
a). Carita saking pangripta (narasi) saha Ginemipun Paraga	36

b).	Tema saha Piwulangipun (Amanat).....	40
c).	Alur, Paraga, saha Lataring Cariyos	43
	(1). Alur	43
	(2). Paraga.....	53
	(3). Latar utawi <i>Setting</i>	57
d).	Sarana Sastra	61
	(1). Sudut Pandang.....	62
	(a). Gaya Aku.....	62
	(b) Gaya Dheweke utawi Piyambakipun (<i>Gaya Dia</i>)	66
	(c) Tanggeljawabipun Panyariyos	67
	(2). Simbolisme	71
2.	Puisi Jawi Modern.....	73
	a). Purwakanthi.....	74
	b). Diksi.....	76
3.	Drama Jawi Modern.....	79

BAB III CAK-CAKANIPUN NGRIPTA SASTRA JAWI 81

A.	Ngripta Gancaran	81
1.	Ngripta Cerkak.....	81
	a). Irah-irahan Cerkak.....	82
	b). Proses Ngripta	86
2.	Nganggit Dongeng	89
3.	Nyerat Jagading Lelembut	91
4.	Nyerat Cerbung utawi Novel.....	94
B.	Nyerat Puisi Jawi Modern	104
1.	Tembang Yasan	105
2.	Tembang Para	109
	a) Pepindhan: Sanepa, Panyandra, dan Isbat.....	109
	(1) Sanepa.....	110
	(2) Panyandra.....	110

(3) Isbat.....	110
b) Pepindhan: Paribasan, Bebasan lan Saloka.....	111
(1) Paribasan	111
(2) Bebasan	111
(3) Saloka.....	112
c) Wangsalan	113
d) Parikan	115
e) Geguritan.....	120
(1). Cakriking Geguritan	122
(2). Menapa Piyandelipun Geguritan Menika ?.....	126
(3.). Bandha-bandhu ing Basa saha Budaya Jawi: Plataranipun Geguritan.....	130
 C. Nyerat Drama Jawi.....	133
1. Drama minangka Lakon lan minangka Seni Tontonan	134
2. Unsur-unsur Drama.....	135
a). Teks Katrangan saha Teks Pokok	135
b). Alur, Pembabakan saha Adhegan- adheganipun	139
c). Ginem, Patrap, saha Watakipun Paraga	142
d). Latar utawi Seting	146
e). Tema saha Amanat wonten ing Drama	148
f). Konvensi wonten ing Drama	149
3. Klasifikasi Drama Jawi	151
a). Miturut Sarana Papan Pentasipun	151
b). Miturut Gaya Pentasipun	153
c). Miturut Sipat Isi Cariyosipun	154

DAFTAR PUSTAKA 157

Lampiran I:

Tuladha Cerkak Gaya Aku saha Kiyak-kiyukipun Paraga..... 161

Lampiran II:

Tuladha Cerkak Gaya Dheweke saha Kayak-kiyukipun Alur 168

BAB I

GEGARAN SANGUNING NYERAT SASTRA JAWI

*Ngarang menika ngedalaken panguneg-uneg
saengga manah dādos plong. Ngarang menika
ngosah ngasah pikiran saengga syaraf-syaraf
alus ing saranduning badan dādos sehat.*

A. Saking Pangriptanipun

Ing babagan ulah kridhaning sastra, mliginipun sastra Jawi, wonten sawetawis babagan ingkang kedah dipunjingglengi, inggih menika magepokan kaliyan babagan wujud, isi, saha basanipun. Tetiganipun mesthinipun dipunlampahi kanthi nggadhahi sangu, ing antawisipun inggih menika: magepokan kaliyan kreativitas nyerat, maos, nyemak utawi mirsani, ngendikan utawi wawan pangandikan, saha manggung. Sedaya kala wau pinangka sangu tumrap ingkang asipat teori saha cak-cakan isining sastra. Dene sanesipun menika tasih wonten kreativitas ingkang gegayutan kaliyan ngrembakakaken imajinasi, inggih menika kanthi cara pados inspirasi kanthi mbayangaken utawi ngayati kawontenan ing papan-papan tartamtu utawi ing wanci-wanci tartamtu. Upaminipun, sastrawan perlu ngayati kawontenan ing satenghing kitha Jakarta ing wanci saderengipun idul fitri katandhingaken ing sasampunipun idul fitri. Sastrawan perlu ngayati wonten ing papan ingkang paling sepen ing wanci tengahing dalu. Sastrawan perlu mangertosi kawontenan pagesangan ing salebetipun penjara. Sastrawan perlu ngayati ndedonga wonten ing sapinggaing samodra, lan sapiturutipun. Sastrawan ugi kedah mangertosi kados pundi menggah tiyang

ingkang nembe sisah sanget, tiyang ingkang nembe remen sanget, tiyang ingkang bingung sanget manahipun, lsp.

Sedaya aktivitas ulah kridhaning sastra menika sami gegayutan, sami nyengkuyung setunggal lan sanesipun dhateng proses kreatif pandhapuking sastra. Sacara teori, nyerat karya sastra, menawi badhe sae asiling pangriptanipun, kedah asring maos samukawis seratan, nyemak utawi mirsani samukawis tontonan, wawan pangandikan ing sadhengah babagan saha kawontenan, saha ngulinakaken mirsani pentas utawi ugi asring pentas utawi manggung pentas piyambak, wosipun, saderengpun nyerat menika mesthinipun ngawontenaken panaliten rumiyin ing babagan ingkan badhe sinerat. Sedaya kala wau badhe nyengkuyung tumrap teknis inggih menika gayutanipun kaliyan jangkep kesaenanipun asiling seratan.

Sinaosa mekaten ing cak-cakanipun, boten kathah ingkang nindakaken kados makaten menika. Apawadan bilih karya sastra menika asipat fiksi, lajeng anggenipun nyerat namung adhedhasar imajinasinipun piyambak kemawon. Babagan ingkang kados mekaten menika estunipun boten sawetahipun lepat, nanging mesti kemawon asilipun lajeng kirang maksimal kesaenanipun tumrap sastra, awit estunipun nyerat utawi ngripta karya sastra menika mesti alandhesan kawontenan saknyatanipun rumiyin, nembe dipundamel pangrembakanipun kawontenan, kados bebasan golek geni adedamar, golek banyu apikulan warih. Liripun, kedah nggadhahi sangu saboten-botenipun nyekapi tumrap kabetahan dhasaripun. Ing ngandhap menika jlentrehipun kula aturaken makaten.

Ing teorinipun, kados ingkang sinerat dening Teeuw (1984), bilih sastra menika kawontenanipun mesti tarik-ulur ing antawisipun kanyatan saha fiksi, ing antawisipun ingkang sampun wonten saha ingkang dereng wonten, ing antawisipun konvensi saha

inovasi, ing antawisipun tradhisi saha modernisasi, ing antawisipun objektifitas saha subjektifitas, ing antawisipun globalisasi saha lokalisasi, ing antawisipun cak-cakanipun saha teorinipun, lan sapiturutipun. Ingkang saking menika mesthi kedah wonten ingkang asipat lami, inggih menika ingkang dados konvensinipun, kaliyan ingkang enggal, inggih menika mila inovasi enggal anggitanipun pangripta.

Saderengipun pangripta menika nyerat, piyambakipun kedah sampun mangertosi rumiyin menapa jinising karya sastra ingkang badhe sinerat. Tuladhanipun, menawi ngersakaken badhe nyerat cerkak, kedah pirsu rumiyin menapa ta cerkak menika, lajeng ugi kados pundi ta kawontenanipun. Awit saking menika saderengipun nyerat cerkak kedah maos rumiyin teori saha tuladha ngenggingi cerkak. Menika nembe teorinipun saha tuladhanipun, dereng babagan materinipun. Dene materinipun, sok sintena kemawon saged nyerat babagan menapa kemawon menawi piyambakipun mangertos menapa materi ingkang badhe kaserat. Upaminipun badhe nyerat ngenggingi gesangipun kulawarganipun Presiden, kados pundi Ibu Negara menawi ngersakaken ngambali nostalgia ngunjuk rondhe ing alun-alun ler kraton Ngayogyakarta, kados pundi menawi Pak Presiden ngersakaken potong rikmanipun nalika nembe tindakan ing manca negari, Kados pundi menawi Pak Presiden kesesa nanging malah ing merginipun kedah kepalang tetek sepur. Semanten ugi, kinten-kinten kados pundi menawi wonten lare SLTA ingkang dipungadhang dening tiyang sepuhipun supados benjang kuliah S3, supados benjangipun gesangipun sekeca, nanging jebul kelajeng dipunkersakaken dados garwanipun Pak Menteri utawi priyagung ingkang sampun kawentar sugihipun, mulyanipun, tentremipun lan sapiturutipun.

Babagan ingkang estunipun boten asring dipunmangertosi tiyang kathah, saged ugi menika dados materi ingkang narik

kawigatosan nalika dipunangkat dados materining karya sastra. Babagan ingkang kados ngaten menika boten cekap dipunkarang kemawon, nanging perlu dipunmangertosi rumiyin kawontenan ing realitasipun, sinaosa ing karyanipun sastra mangke boten kedah sami kaliyan realitasipun. Mandar inggih amargi boten kedah sami kaliyan realitasipun menika mila lajeng kedah saged ngarah-arah sepinten saminipun saha sepinten bedanipun.

Pangripta sastra, saged ugi ing satunggaling dinten boten nggaduhahi imajinasi enggal, ingkang mangka kumedah-kedah daya-daya enggal ngrifta. Ingkang makaten saged kawiwitan kanthi maos karya sastra karyanipun tiyang sanes. Karya sastra saged kemawon dipunripta kanthi imajinasi saking maos karya sastra sanesipun saengga wonten perangan-perangan ingkang meh sami. Ing mriki kula aturaken kanthi tembung “meh sami”, amargi ing etikanipun mila boten pikantuk sami supados boten kepetang *plagiarisme*. Mila, saged kemawon pangripta nempukaken kalih utawi langkung waosan dipundadosaken setunggal karya sastra, saged setunggal karya sastra lajeng kathah ingkang dipunewahi, lan sapiturutipun.

Kawontenan sanesipun, saged kemawon saking cariyos-cariyos ingkang asipat tradhisional, lajeng dipundadosaken cariyos ingkang modern. Upaminipun saking cariyos Minak Jingga dipundamel cariyos ing latar wekdal samenika, ingkang sampun boten asipat istanasentris malih nanging ing kitha moderen, boten asipat sayembara malih nanging ugi tasih asipat *rivalitas*. Minak Jingga ingkang risak pasuryanipun saha bindheng pangucapipun saged dipunewahi namung kirang bagus kemawon, lan sapiturutipun. Tuladha ingkang sampun nate wonten, inggih menika cariyos Minak Jingga menika, ingkang tetep kangge cariyos kethoprak. Minak Jingga ing cariyos tradhisi, tandhing kaliyan Kebomarcuet amargi sayembaranipun Ratu Kencanawungu. Sasampunipun kawon kaliyan Kebomarcuet, lajeng sampun cacat boten bagus malih, nanging

pungkasanipun saged mejahi Kebomarcuet, mila Minakjingga lajeng nagih janjinipun Kencanawungu bilih badhe kagarwa, nanging Kencanawungu mblenjani janji, lajeng Minak Jingga ngraman nglawan negari Majapait. Ing cariyos Kethoprak Plesetan, kanthi irah-irahan *Minakjingga Nagih Janji*, Minak Jingga dipundamel tetep bagus ngantos pejahipun, mandar dipuncariyosaken pejahipun sinengkuyung dados pahlawaning bangsa. Minak Jingga ingkang tradhisi kaanggep ngraman nglawan negari, lajeng ingkang enggal Minak Jingga sadermi nagih janjinipun Kencana Wungu, saha dados pahlawaning negari.

Ing babagan wujudipun, semanten ugi, karya sastra ugi kedah nggondheli wujud ingkang sampun wonten, nanging ugi kedah mahyakaken wujud ingkang enggal. Liripun, kados ing sejarah sastra Jawi, ingkang rumiyin dereng wonten geguritan, namung sampun wonten sekar macapat, lajeng kadhapuk radi bebas, inggih menika wontenipun parikan, ingkang ugi tasih nggondheli sanget wontenipun purwa kanthi. Sasampunipun wontenipun dhapukan parikan, lajeng karipta dhapukan ingkang langkung bebas malih, inggih menika syair Jawi. Menawi ing parikan menika pathokanipun sekawan larik apurwa kanthi a b a b, lajeng saged gangsal larik utawi tigang larik, purwa kanthinipun langkung bebas. Sasampunipun menika lajeng karipta guritan, ingkang gunggung larikipun saha purwa kanthinipun mandar langkung bebas malih, nanging padatan kanthi dipunwiwiti larik “sun gegurit” utawi “sun gurit”. Ingkang pungkasan lajeng karipta wontenipun geguritan, ingkang gunggung larikipun bebas, purwa kanthinipun bebas, ugi boten perlu kedah ngginakaken idiom “sun gegurit” utawi “sun gurit” malih. Makaten menika menggah proses kreatif ingkang dumados ing karya sastra Jawi, inggih wujudipun, semanten ugi isinipun, ingkang ngrembakanipun mbaka sekedhik, asipat nggondheli ingkang lami namung ugi ndhapuk ingkang enggal.

Ingkang perlu ugi kaaturaken, inggih menika ing antawisipun *kreatifitas* ingkang awujud geguritan menika beda sanget menawi katandhing kaliyan ingkang wujud sanesipun inggih menika sekar macapat, gancaran, drama, saha sanesipun ingkang pathokanipun kiyat sanget. Bedanipun, ingkang awujud geguritan, awit saking bebasipun, lajeng wiyar sanget tebanipun, mila geguritan menika boten wonten lepatipun. Mila *proses kreatif* ngripta geguritan menika saged namung mbetahaken wekdal ingkang sekedhap sanget, nanging saged ugi mbetahaken wekdal ingkang dangu sanget. Menawi sekedhap sanget menika awit adhedhasar pangertosan bilih geguritan menika boten wonten lepatipun, setunggal tembung kemawon ugi leres, mandar garis kemawon ugi leres. *Proses kreatif* ngripta geguritan ugi saged dangu sanget awit sampun kawiwitan rikala panggurit pados inspirasi kedah ngayati minggah puncak redi utawi nongkrong wonten satengahing alun-alun ing kitha ageng, utawi cekap ing kamar, lajeng ngentha-entha tembung-tembung ingkang minangka dhiksinipun supados nges, ngantos pangrakiting tembung-tembung, lan sapiturutipun.

Saking babagan *pragmatis*-ipun, nyerat sastra menika saperangan arupi kaprigelan ingkang kedah dipunasah kanthi ngulinakaken saengga dados terampil, mila nyerat sastra menika badhe saya langkung sae menawi tansah kaasah kanthi ngulinakaken nyerat. Saya kulina nyerat sastra, saya luwes basanipun, saya kritis dhumateng isinipun, saya sae urutan utawi aluripun, lan sapanunggilanipun.

B. Basa Jawi minangka Basaning Sastra

Mliginipun ngripta karya sastra Jawi, tasih wonten babagan sangunipun ingkang kedah pirsa, inggih menika babagan basanipun. Basa Jawi menika minangka basa wahananing cipta ingkang mahyakaken karsa saha raos pangraos gegayutan kaliyan

penggalihan saha kabudayan Jawi, sampun panjang sanget umuripun, inggih menika sampun kawiwitan basa Jawi Kina ingkang kaprabawan basa sansekerta, lajeng basa Jawi Tengahan ingkang wiwit mahyakaken jinising sekar tengahan, saha basa Jawi enggal ingkang kaprabawan basa Arab mandar ugi sawetawis basa Eropa.

Basa wonten ing karya sastra dados perangan ingkang pokok sanget. Asiling sastra menika kawiwitan saking pangolahing basa. Awit saking menika, pangripta sastra prayoginipun ugi nyiapaken basa ingkang badhe dipuncakaken wonten ing karya sastranipun. Ing sastra Jawi, babagan basa Jawi saged dados udhu minangka perangan ingkang wiyar tebanipun, awit basa Jawi magepokan kaliyan bab-bab ingkang penting sanget, inggih menika: (a) undha-usuk, magepokan kaliyan kawontenan saha wataking paraga, ugi *status social*, (b) idiom-idiom, magepokan kaliyan tradhisi Jawi ingkang sampun mapan, (c) dialek, magepokan kaliyan tradhisi ing papan tartamtu, saha (d) jinising sastra ingkang asring nggadhahi tradhisinipun piyambak.

Basa Jawi nggadhahi system ingkang arupi undha usuk, inggih menika tataran alus lan botenipun tembung-tembung Jawi ingkang dipunangge. Undha usuk sakboten-botenipun wonten ngoko, ngoko alus, krama, saha krama alus. Ing undha usuk menika kawengku babagan kawontenan saha wataking paraga ingkang ngucapaken. Tembung-tembung ingkang kawiyo saking paraga, estunipun sampun nggamaraken kados pundi kawontenaning paraga nalika ngucapaken tembung-tembungipun. Liripun, paraga ingkang nembe ngurmati dhumateng paraga sanes, badhe ngginakaken basa krama, paraga ingkang ngginakaken basa ngoko, saged amargi saking akrabipun kaliyan paraga sanes, ugi saged amargi nembe srengen. Menawi ngginakaken ngoko alus, menika akrab nanging tetep urmat, menawi krama alus, menika urmat sanget utawi kawontenan ingkang resmi. Awit kawontenan ingkang makaten

menika, estunipun upami pangripta tanpa nerangaken dhumateng pamaos, sastranipun namung isi dialog-dialog sedaya, saperangan ageng sampun saged kagerba maknanipun, kalebet kawontenaning paraga nalika gineman wau. Suwalikipun, upami pangripta nerangaken kawontenanipun, nanging tembung-tembung ingkang dipunginakaken micanten paraganipun boten trep, mandar dados lucu utawi kedah dipunmaknani pamijen. Tuladhanipun makaten.

“Penjenengan ki esuk-esuk kok pun arep siram ki arep tindak ngendi ta Pak?”. Pitakone Ranti sajak gumun marang bojone.

“Kula badhe sowan Pak Kaum Jeng, kula nyuwun palilahipun badhe adus ngrumiyini nggih...?”

Ing ukara pungkasan menika upami pangripta boten paring katrangan malih, pamaos kedah negesi perangan menika minangka jawaban garwanipun Ranti ingkang nembe nggojegi Ranti, utawi saged ugi nembe anyel dhumateng Ranti.

Undha usuk ingkang ngewrat babagan urmat dhumateng paraga sanes menika, temtu kemawon ugi magepokan kaliyan status social, ingkang magepokan kaliyan umur, pakulinan, pernahing kulawarga, saha drajat pangkatipun. Saking umuripun, ingkang langkung enim padatan ngurmati ingkang langkung sepuh saengga ngginakaken krama. Ingkang langkung sepuh saged krama ugi saged ngoko dhateng ingkang enim. Saking pakulinanipun, saking tepangan enggal ngginakaken krama, lajeng saya kulina antawisipun tiyang Jawi menika saya akrab lajeng saya asring ngginakaken ngoko. Saking pernahing kulawarga, ingkang kapernah langkung sepuh langkung dipunurmati, lajeng dipunkramani. Ing cak-cakanipun samenkika, saya akrab inggih lajeng saya wantun anggenipun ngoko. Saking drajad pangkatipun, cak-cakanipun tasih langkung baku, inggih menika ngginakaken krama dhumateng

atasanipun, lan atasanipun ugi tasih asring ngginakaken krama, utawi menawi sampun akrab lajeng ngoko.

Pangripta, estunipun bebas badhe ngginakaken basa ingkang pundi, ewa semanten menawi tasih pengin gondhelan tradhisi kabudayan Jawi, babagan basa tumrap sastra anggitanipun ugi kedah kaperdi kados pundi saenipun, awit sastra boten saged nilaraken tradhisi sawetahipun. Upami pangripta badhe ngripta sastra ingkang basanipun ngoko sedaya utawi ngicalaken undha usuk, estunipun ugi kenging, namung mbok bilih ngantos samenika tasih langkung kathah ingkang mambengi, ingkang magepokan kaliyan sekedhik lan kathahipun pamaos.

Sastra Jawi ingkang acakrik prosa saha drama, kathah-kathahipun tasih ngginakaken undha-usuk basa. Suwalikipun, ingkang puisi mliginipun geguritan, kathah-kathahipun ngginakaken ngoko. Bab menika menawi sakboten-botenipun sebabipun wonten kalih, inggih menika (1) geguritan asring boten asipat gineman antawisipun para paraga, menawi wonten paraganipun lajeng gineman, kalebet sebab candhakipun, inggih menika (2) geguritan katujokaken dhumateng pamireng ingkang mratah, saengga asipat akrab utawi netral saking bab ngurmati utawi botenipun. Sumangga pangripta menawi badhe ngripta geguritan kanthi undha usuk inggih boten wonten pambengan.

Idiom-idiom, magepokan kaliyan tradhisi Jawi ingkang sampun mapan. Idiom inggih menika tembung utawi kelompok tembung ingkang sampun tetep boten ewah gingsir wujudipun, ingkang nggadhahi teges ingkang pamijen utawi khas. Ing basa Jawi kathah sanget idiom-idiom ingkang ngewrat pola pikiripun masyarakat Jawi saha kabudayanipun. Idiom menika sampun gesang ing masyarakat turun temurun, saengga kathah-kathahipun asipat popular. Ing karya sastra, kathah idiom Jawi ingkang dipunangge nanging boten nate katerangaken maknanipun, lajeng sampun kados

dene tembung kemawon. Amargi idiom menika ngewrat pola pikiripun masyarakat Jawi, mila dados perangan ingkang estunipun penting. Upaminipun ing novel *Dokter Wulandari*, kawrat idiom *bobot-bibit-bebet*. Idiom menika magepokan kaliyan pola pikiripun masyarakat Jawi minangka pathokan nalika milih jodho, inggih menika turunipun tiyang pangkat, ingkang sae bebudenipun, saha ingkang cekap kasugihanipun. Idiom-idiom ingkang kados makaten dados perangan ingkang saged kange bumbu tumrap sastra Jawi, awit magepokan kaliyan pola pikiripun masyarakat Jawi rikala semanten, lajeng kados pundi menawi dipunpatrapaken dhumateng masyarakat Jawi ing jaman samangke.

Tuladha idiom sanesipun ingkang ugi asring karembag ing antawisipun, *giyak-giyak waton kecandhak* tumrap tiyang makarya saha kupiya, *mangan ra mangan ngumpul* tumrap tiyang ingkang badhe makarya tebih, mbok sakmadya wae sarta saktitahe tumrap tiyang nggadhahi pepenginan saha kupiya, *kanca wingking, kesrimpet pinjung, ora amba jangkahe*, sarta *macak-masak-manak* tumrap kalenggahan saha kupiyanipun pawestri, jer basuki mawa beya tumrap tiyang ingkang boten gadhah, lan sapiturutipun. Idiom-idiom menika saged kacangkokaken ing jinising sastra Jawi menapa kemawon, mandar ugi saged dados peranganing tema.

(c) Dialek, magepokan kaliyan tradhisi ing papan tartamtu. Ing masyarakat Jawi, estunipun kathah dialek ingkang tasih gesang, ing antawisipun dialek Banyumas, dialek Jawa Timuran, mandar ing Jawa Timur saha Banyumas kemawon ugi tasih wonten dialek-dialek malih. Sedaya wau estunipun minangka basa ingkang ngewrat pola pikiripun saha tradhisi budayanipun daerah-daerah wau. Ing karya sastra estunipun dialek menika saged kange bumbu tumrap *local-colour* utawi bumbu arupi kekiyatanning kabudayan ing papan-papan tartamtu. Sastra Jawi ingkang dipunwernani dening dialek-dialek

tartamtu badhe langkung sugih warnining kabudayan ing sastra menika, minangka kapribadening paraga-paraga ing sastra menika.

Tumrap pangripta, estunipun boten namung dialekipun ingkang kedah dipunmangertosi, nanging ugi isinipun kabudayan ing dialek menika, saha bedanipun kaliyan kabudayan sanesipun ing papan-papan tartamtu. Saya sugih pangertosan babagan kabudayan-kabudayan ing sadhengah papan, saya narik kawigatosan asiling sastra anggitanipun.

d) Jinising sastra ingkang asring nggadhahi tradhisinipun piyambak. Wonten ing sastra Jawi, saperangan jinising sastra nggadhahi cakrik basanipun piyambak, ingkang tasih dados tradhisinipun. Mliginipun sastra ringgit, langkung mligi malih ingkang kaperbawan pentas sedalu natas, ing perangan tartamtu tasih ngugemi kathah basa Jawi Kinanipun utawi Jawi Tengahan. Perangan ginem ing jejer sepisan, perangan kandha utawi carita ing jejer sepisan menika, lan saperangan sanesipun tasih kathah tembung-tebung Jawa Kina. Perangan jejer ing Kahyangan mandar ngginakaken basa Bagongan, inggih menika basa Jawi ingkang tembung-tebungipun mligi tumrap para dewa, ing antawisipun: ulun tumrap tembung aku, kita tumrap tembung kowe, mboya tumrap tembung ora, punapi tumrap tembung menapa, lan sapanunggilanipun. Tumrap pangripta kedah mengertosi rumiyin wujuding basa ing sastra Jawi tartamtu menika, mangertosi jinising sastra Jawi tartamtu ingkang ngginakaken basa Jawi tartamtu. Wosipun, tradhisi sastra Jawi kedah dipunkuwaosi supados saget mapanaken karya sastra karyanipun kanthi trep.

Dudutanipun, menggah sangunipun kreatif nyerat sastra Jawi, idealipun kedah katindakaken kanthi temen-tumemen, inggih menika kanthi sangu mangertosi babagan wujud, isi, saha basanipun. Ingkang saking menika kedah kathah maos, nyemak, micara, nyerat, manggung, saha ngulinakaken pados inspirasi imajinatif. Wondene

supados langkung sae saha langkung lancar kedah tansah ngulinakaken nyerat: nyerat, nyerat lan nyerat. Ingkang saking menika, sinaosa sangunipun kedah kathah, nanging ing cak-cakanipun saged kalihan mlampah, tegesipun sinaosa dereng patos sugih ngelmi, nanging mbaka sekedhik anggenipun tansah nyerat dipunlampahi, kalihan nyambi pados-pados waosan, tingalan, pawartos lan sapiturutipun, kanthi cara dipuncathet pangertosan enggal saged kangge sangu nyerat candhakipun.

Babagan ingkang gegayutan kaliyan kawontenanipun ingkang badhe kaserat, tumrap pangripta ingkang wiwitan utawi tasih cobi-cobi, saged kawiwitinan kanthi nyerat thek-kliweripun babagan menapa kemawon ingkang mila sampun dipunkuwaosi utawi dipunmangertosi. Ingkang gesangipun saking wewengkon kulawarga tami, saged nyerat babagan ingkang gegayutan kaliyan tetanen, upaminipun menawi prosa utawi drama ngengengi dredah awit rebutan pambagening toya sabin, upami puisi saged kaendahaning pareden ingkang nggiring dhateng pepenget ingkang nyipta, inggih ingkang Maha Kuwaos. Ingkang gesangipun dados guru, ugi kathah sanget ingkang saged kangge pancadan nyerat, ing antawisipun menawi cerkak badhe mutusaken muridipun kedah lulus menapa boten awit anakipun tiyang ingkang kesrakat mlarat sanget lan celak kaliyan piyambakipun. Menawi geguritan inggih saged ngengengi menapa kemawon ingkang dados pengalamanipun dados guru. Makaten ugi sedaya kemawon saged miwiti nyerat sastra kanthi nyerat pengalamanipun piyambak-piyambak.

BAB II

KHASANAH SASTRA JAWI MODERN: LANDHESAN PANGERTOSAN KANGGE NYERAT SASTRA JAWI

Ngarang menika njajah kutha milang korining kabudayan saha isen-isening pangangengan-angen. Ngarang menika ngulir budi, nggelar-nggulung saking kanyatan kaliyan pepenginan.

Wonten ing teorinipun, jinising karya sastra nggadhahi sipat, boten namung deskriptif nanging ugi preskriptif (Teeuw, 1984), tegesipun asipat kengken utawi meksa, mliginipun dhateng para panganggit sastra, supados ndherek utawi ngetutaken tatacara jinising sastra kasebat, mliginipun ing babagan cakrikipun saha lelewanipun utawi sipat-sipat ingkang pinangka titikanipun jinis sastra menika. Awit saking menika saderengipun kaaturaken tatacara nyerat sastra Jawi, kaaturaken rumiyin babagan jinising sastra ing khasanah sastra Jawi modern.

Ing kalodhangan menika temtu kemawon ingkang badhe kaaturaken ing bab menika inggih menika nyerat utawi ngasilaken sastra Jawi modern, sanes Jawi Tengahan utawi Jawi Kina. Ingkang kasebat sastra Jawi modern inggih menika karya sastra ingkang ngginakaken basa Jawi enggal, liripun basa Jawi ingkang tasih dipunginakaken kanthi mratah dening masyarakat Jawi. Dados, sinaosa ugi ngewrat tembung-tembung saking basa Jawi Kina, Jawi Tengahan, mandar ugi ngewrat tembung abasa Sansekerta utawi saperangan alit basa Indonesia lan basa manca, nanging bakunipun basa Jawi ingkang kaginakaken ing jaman samangke.

Umumipun basa Jawi modern utawi gagrag enggal menika tasih kaginakaken dening tiyang Jawi, mliginipun ingkang lenggah wonten ing laladan propinsi Jawi Wetan, Jawi Tengah, saha DIY. Saperangan malih ugi kaginakaken ing manca negari, mliginipun ing Malaisia, saha ing negari Suriname. Sinaosa ing negari-negari manca dereng mesti medalaken utawi nyithak media massa abasa Jawi, nanging saperangan ugi mbetahaken media abasa Jawi ingkang saking Pulo Jawi, kados ta *Panjebar Semangat, Jaya Baya*, saha *Jaka Lodang*. Mila saking menika nyerat pawartos, artikel, sastra Jawi, lan sanes-sanesipun tetep kemawon babagan ingkang saged dipunlampaahi, dipunpersudi kangge panggaotan utawi selingan.

Babagan nyerat sastra Jawi, estunipun boten saged uwal saking asiling seratan-seratan sastra Jawi ingkang sampun wonten, awit saking jinising sastra utawi isen-isening cariyos sastra, mesti tetep kedah dipunnut utawi dipunngrembakaken. Sinaosa boten sedaya jinising sastra Jawi saged utawi perlu dipunnut utawi dipunconto, nanging tetep kenging kangge pancadan pamekaripun. Pancadan ing mriki arupi pangertosan isen-isening sastra Jawi saha wujud cakrikipun, ingkang ing perangan-perangan tartamtu lajeng saged kapethik nalika nyerat sastra Jawi ingkang enggal. Ing ngandhap menika kaaturaken jinising sastra Jawi.

A. Jinising Sastra Jawi Modern miturut Tema utawi Isi Cariyosipun

1. Babad.

Tembung babad menika, menawi tembung kriya aktif utawi mbabad, tegesipun mbacuk utawi negor utawi ngrampat. Tembung menika magepokan kaliyan mbabadi wana utawi ngrampati wana supados wana menika saged dipunangge papan panggenan, dipundamel pekawisan saha griya, utawi dipundamel pedhusunan utawi kraton. Bab menika ngemutaken lampahan ringgit *Babad*

Wanamarta ingkang nyariyosaken mbikak wana Wanamarta lajeng kadadosaken kraton Indraprastha utawi Batanakawarsa, kratonipun para Pandhawa.

Sastra babad umumipun nyariyosaken sejarah lokal ingkang sinerat kanthi cara tradhisional, inggih menika tasih kathah bumbu-bumbu ingkang boten pinanggih nalar, inggih menika arupi mitos, cariyos ingkang fiktif utawi simbolik. Ing ngriku asring kapanggihaken cariyos bab mitologi, legenda, tiyang sekti mandraguna, boten tedhas tapak paluning gurinda, ramalan, impen ingkang gayut kaliyan kanyatan, wahyu, lan sapiturutipun ingkang asring boten pinanggih nalar. Sejarah modern boten nampi cariyos-cariyos ingkang boten logis makaten menika.

Babad asring sinerat acakrik sekar macapat, namung isinipun narasi utawi cariyos. Irah-irahan babad kathah-kathahipun ngginakaken tembung babad lajeng magepokan kaliyan namining papan panggenan, krajan, utawi namining kedadosan ingkang penting. Tuladha irah-irahan babad: *Babad pajajaran, Babad Majapahit, Babad Mataram, Babad Tanah Jawi, Babad Pakepung, Babad Clereng, Babad Lowano, Babad Guyanti, Babad Perang Sepei, Babad Bedhah Ngayogyakarta, Babad Palihan Nagari, Babad Pacina, Babad Dipanegara, Babad Mangir, Babad Ajisaka, Babad Surapati, Babad Trunajaya*, lan sapiturutipun.

Jinising serat-serat babad menika saged dipunserat malih saha kawrat ing media massa abasa Jawi, kanthi basa ingkang langkung prasaja, inggih menika saking ingkang acakrik sekar macapat, dipundamel basa gancaran, saking basa ingkang tembung-tembungipun sampun arkais boten komunikatif dipundamel ngginakaken basa Jawi enggal ingkang langkung komunikatif. Amargi serat babad menika asipat sejarah, saha kathah-kathahipun arupi cariyos panjang, mila menawi kaserat malih saha kawrat ing kalawarti lajeng dados cariyos sambung utawi cerbung. Ewa

semanten, saking serat-serat babad ugi saged kaserat malih kadadosaken terbitan ingkang kados novel utawi roman Jawi. Mesthi kemawon kedah kanthi cara dipungarap malih supados boten sami saha langkung narik kawigatosan.

2. Niti utawi Wulang utawi Pitutur.

Tembung *niti* asalipun saking basa Sansekerta, inggih menika woting tembung *ni* ingkang ateges ‘nuntun’. *Niti* ateges ‘tuntunan’. Jinising sastra *niti* ngewrat piwulang-piwulang kesaenan mliginipun babagan watak saha patraping moral, upacara-upacara tradhisi tartamtu, kaprajuritan, lan sapiturutipun panggula-wenthah.

Kathah-kathahipun serat niti ngginakaken irah-irahan kanthi tembung *niti*, *wulang*, *sasana*, *utawi sana*. Wujudipun kathah ingkakng acakrik sekar macapat, ing antawisipun: *Serat Nitisastra* utawi *Panitisastastra*, *Serat Sanasunu*, *Serat Warayagnya Serat Wirawiyata*, *Serat Sriyatna*, *Serat Nayakawara*, *Serat Candrarini*, *Serat Paliatma*, *Serat Salokatama*, *Serat Pancaniti*, lan sapiturutipun. Awit angenipun nengenaken tuntunanipun, mila jinising serat niti menika asring kaken, kirang nengenaken kaendahan isi, ingih menika suka paring pitutur kanthi melok, tanpa tedheng aling-aling, kados ngguroni, amargi mila katujokaken kangege putra wayah.

Jinising sastra niti, sampun boten nate kaserat wetah wonten ing media massa, nanging perangan-peranganning tuntunan tasih asring kapethik kangge ngisi jinising sastra menapa kemawon, upaminipun saking *Serat Tripama*, *Serat Wedhatama*, lsp., dipunpendhet saperangan isinipun kangge ngrenggani jinising cerbung. Caranipun upami paraga nem-neman angon ingkang nenggani lembunipun kaliyan nyekar kapendhet saking *Serat Tripama*, *Serat Wedhatama*, lan sapanunggilanipun. Jinising serat-serat niti menika ing jaman samangke mila sampun boten patos narik

kawigatosan awit anggenipun paring wewarah kanthi cara blaka suta kados ngguroni, mila menawi badhe kaserat malih, sage dipun namung kapendhet perangan-peranganipun lajeng kaselipaken wonten ing cariyos-cariyos enggal.

3. Suluk saha Wirid

Tembung suluk ing laladan sastra Jawi menika wonten kalih werni, inggih menika (1) suluk ingkang arupi lelagoning dhalang nalika nindakaken ngringgit. Suluk dhalang menika padatan kangge paring panyengkuyung tumrap swasana cariyosing ringgit, ingih menika swasana sedhiah, swasana gagah ing salebetung perang, swasana agung saha asri ing pasewakan kraton, lan sapiturutipun. Suluk pedhalangan menika kathah-kathahipun awujud sekar ageg utawi sekar tengahan, amargi kaperbawan saking kakawin basa Jawi Kina, utawi kidung abasa Jawi Tengahan. (2) Suluk ingkang badhe kula aturaken inggih menika sastra suluk ingkang isinipun babagan tasawuf, mliginipun tasawuf Islam-kejawen. Sastra suluk menika awujud sekar macapat, wondene ingkang acakrik gancaran asring kasebat Wirid.

Tembung suluk saged ugi saking tembung Arab *salaka* utawi *sulukun* ingkang tegesipun ngumbara utawi pangumbaran utawi lumampah ing mergi. Tembung menika lajeng dipungayutaken kaliyan maknanipun gesang manungsa, ingih menika lelampahanipun gesang manungsa ingkang mila kedah dipunlampahi, utawi pangumbaranipun tiyang gesang ing alam donya menika ingkang ngendonipun tumuju ing Gusti Ingkang Murbeng Gesang.

Saking pamanggih sanespun, ingkang ngginakaken kerata basa utawi jarwa dhosok, tembung suluk menika asalipun saking tembung ‘yen sinusul muluk’, liripun ngelmi ingkang kababar ing sastra suluk menika upami sampun saperangan dipunmangertosi,

perangan sanesipun boten saged utawi boten gadug malih anggenipun menggallihaken, utawi saya dipunperdi saya angel dumugi ngendonipun. Babagan menika dumados awit ngelmi tasawuf ingkang magepokan kaliyan bab dzat gaib, mila saperangan angel tinemu ing akal penggalihan, lajeng dados mbingungaken, mliginipun menawi ingkang nindakaken ulah ngelmi menika dereng kulina.

Isinipun sastra suluk menika babagan kasampurnaning dumados ingkang magepokan kaliyan sangkan paraning dumadi, ingih menika estunipun saking pundi asalipun tiyang gesang menika saha badhe dumugi pundi sasampunipun pejah. Ing salebetipun ajaran suluk menika asring dipunpanggihaken babagan isbat, ing antawisipun *nggoleki susuhing angin*, *nggoleki galihing kangkung*, utawi *nggoleki tapaking kuntul nglayang*, *jumbuhing kawula-Gusti* utawi *manunggaling kawula-Gusti*, *curiga manjing warangka-warangka manjing curiga*, lan sapiturutipun ingkang mila nedahaken angelinipun madosi ngelmi menika.

Saperangan ageng sastra suluk dipundhapuk awujud gineman, antwisipun paraga guru kaliyan muridipun, tiyang sepuh kaliyan putra saha wayahipun, utawi tiyang jaler kaliyan semahipun, nanging ngginakaken sekar macapat. Ajaran suluk menika saged kapantha dados kalih, inggih menika (1) suluk ingkang piwucalipun nganggep antawisipun kawula kaliyan Gustinipun menika saged jumbuh utawi manunggal saestu, lajeng sampun luluh boten wonten malih wewatesipun kawula kaliyan Gustinipun, kawula nggih Gusti, Gusti nggih kawula. Tuladhanipun wonten ing *Suluk Seh Siti Jenar*, lan *Suluk Among Raga* utawi *Serat Centhini*. (2) Ingh menika suluk ingkang piwucalipun ngakeni bilih manunggalipun manungsa kaliyan Gustinipun menika boten saged luluh, Gusti tetep Gusti lan kawula ugi tetep kawula, sinaosa kekalihipun caket sanget, mila

Gustinipun asring sinebat “adoh tanpa wangenan cedhak tanpa sesenggolan”.

Kathah-kathahipun irah-irahan sastra suluk kawiwitan kanthi tembung suluk, upaminipun *Suluk Wujil* (1529 AJ), *Suluk Sukarsa*, *Suluk Malang Sumirang*, *Suluk Residriya*, *Suluk Seh Malaya*, *Suluk Tekawardi*, *Suluk Purwadaksina*, *Suluk Gontor*, *Suluk Luwang*, saha tasih kathah sanget sanesipun. Dewne ingkang abasa gancaran utawi prosa dipun sebat wirid, antawisipun *Wirid Hidayat Jati* dan *Wirid Maklumat Jati*.

Ing wekdal samangke sastra suluk sampun boten kaserat malih, ewa semanten tasih asring kaserat cuplikan saking perangan-peranganipun, utawi wancahanipun (ringkesanipun), ingkang asring kawrat ing kala warti basa Jawi. Amargi isinipun ingkang asipat tasawuf, perangan-perangan isinipun ugi awis-awis kaserat malih wonten ing wekdal ingkang sarwa pragmatis samenika, kejawi mila wonten ingkang kersa open-open dipunterbitaken malih.

4. Wiracarita

Khasanah sastra Jawi ugi nggadhahi jinising sastra ingkang ngewrat wiracarita, utawi cariyos para satriya pahlawan. Saperangan wiracarita menika asalipun saking negari manca, inggih menika saking India (wayang purwa), saking Persi (Menak), saking Cina (wayang potehi), lan sapiturutipun. Ugi wonten ingkang asli saking Jawi ingih menika sastra Panji (Panji Asmara Bangun- Galuh Candra Kirana). Sedaya jinising wiracarita menika tasih produktif sanget utawi tasih asring kaserat wonten ing kalawarti utawi media sanesipun, namung ingkang paling produktif inggih menika wayang purwa.

a). Sastra Wayang Purwa

Tembung wayang estunipun langkung celak kaliyan babagan sastra drama, amargi wosipun wayang inggih menika pagelaran utawi pentas ringgit. Ewa semanten amargi sastra ringgit menika sumebar ugi kanthi cara lisan, mila sastra wayang menika mratah ing pundi-pundi papan ing masyarakat Jawi, saengga cariyosipun ugi asring kaandharaken kanthi basa gancaran (prosa).

Cariyos wayang purwa, sumberipun saking India, inggih menika kitab *Ramayana* kaliyan kitab *Mahabharata*, ewa Semanten sasampunipun ing tanah Jawi, kathah sanget peranganing cariyos ingkang sengadi dipunewahi, saengga kathah sanget bedanipun. Wiwit saking jaman sastra Jawi Kina, sastra wayang purwa menika sampun wonten, inggih menika ing kitab-kitab Kandha saha kitab-kitab Parwa. Ing tanah Jawi, cariyos Ringgit Purwa lajeng saged kaperang dados siklusipun Prabu Rama (*Serat Rama*), siklusipun Prabu Arjuna Sasrabau (*Serat Babad Lokapala*), saha siklusipun Pandhawa Kurawa (*Serat Mahabharata*). Saking sumber-sumber menika wau, ing Jawi lajeng kaserat malih dados lampahan-lampahan ringgit kangge pentas ringgit sedalu natas, ugi wonten ingkang kaserat awujud gancaran kangge waosan.

Cariyos ringgit purwa menika lajeng kawentar ngantos wekdal samangke, mila tasih tansah ngrembaka, kaserat ing media menapa kemawon, kalebet ing media basa Jawi, wonten ingkang kadhapuk cariyos sambung, pethilan, kadamel komik sinambung, banjaran paraga, ugi wonten ingkang asipat oncek-oncek (kupasan).

Cariyos ringgit purwa, menawi kaserat malih kanthi pangajab kangge waosan, wujudipun dados roman, nanging amargi sampun populer sanget kula kinten sampun boten patos narik kawigatosanipun masyarakat. Estunipun saking cariyos ringgit ingkang paraganipun menika priyantun-priyantun agung, inggih menika para raja saha pangeran, saged kabangun cariyos ing

ngandhapipun, inggih menika para prajurit abdi-abdinipun para priyagung menika. Upaminipun ingkang sami apangkat demang, lurah lan sanes-sanesipun para paraga ingkang langkung celak kaliyan padhusunan, saengga langkung limrah pagesanganipun. Menawi katandhingaken mbok bilih kados cariyosipun *Api di Bukit Menoreh* karyanipun SH Mintarja. Ingkang kados makaten menika dereng wonten ingkang ngripta.

b). Sastra Menak

Cariyos ringgit sanesipun, inggih menika cariyos saking Serat Menak. Tembung menak estunipun ugi dipunangge sebatan gelar tumrap paraga-paraga tama saking tlatah Blambangan saha Lumajang, ing antawisipun Menak Sopal, Menak Jingga, Menak Sangkan, Menak Prasanta, Menak Sopal, saha Menak Supetak.

Babagan Serat Menak sumberipun saking tanah Persi. Cariyos Menak menika saderengipun dumugi tanah Jawi, sampun sumebar ing tlatah Melayu kanthi irah-irahan *Hikayat Amir Hamzah*. Paraga Amir Hamzah menika ing Jawi lajeng dados paraga Bagindha Ambyah, Amir Ambyah utawi Wong Agung Menak. Kados cariyos ringgit purwa, cariyos Menak ing tanah Jawi ugi lajeng ngrembaka sanget, cariyosipun lajeng tebih saking aslinipun, ewa semanten wosipun inggih menika cariyos ngrembakaken Islam, inggih menika kanthi merangi negari-negari ingkang dipunanggep kafir, menawi nagri menika sampun kawon lajeng dipun-Islamaken. Para putri boyongan lajeng sami dipungarwa dening Wong Agung Menak saprajuritipun.

Serat Menak ingkang kapangihaken antawisipun anggitanipun Yasadipura (Surakarta), saha Sujarah Darma (Yogyakarta). Dene irah-irahan Menak ingkang Ysadipuran ing antawisipun Menak Sarehas, Menak Lare, Menak Jobin, Menak Mesir, Menak Kanjun, Menak Sathit, Menak Blanggi (Gulangge),

Menak Jamin Ambar, Menak Jenggi, Menak Lakad, Menak Malebari, Menak Bahman saha Menak Rengganis. Cariyos Menak ugi tasih asring kawrat ing udyana Jawi, kanthi basa gancaran utawi sekar, acakrik cerita sambung, cergam (cerita kanthi gambar) utawi pethilan.

Cariyos ringgit menak menika lajeng kawentar ngantos wekdal samangke, mila tasih tansah ngrembaka, kaserat ing media menapa kemawon, kalebet ing media basa Jawi, wonten ingkang kadhapuk cariyos sambung, pethilan, kadamel komik sinambung, banjaran paraga, ugi wonten ingkang asipat oncek-oncek (kupasan). Ewa semanten menawi katandhing wayang purwa, tasih populer wayang purwa.

Saking cariyos menak, estunipun ugi tasih saged kadamel cariyos roman, inggih menika kanthi cara mendheti cariyos-cariyos menak ingkang sekinten narik kawigatosan, inggih menika ingkang tasih saged kagarap ngginakaken latar modern. Antawisipun cariyos setunggal kaliyan sanesipun, ingkang wonten ing cariyos menak menika asring boten sambet, lajeng kadamel kasambet, dados lajeng kados cariyosi sejarahipun Amir Ambyah.

c). **Sastraa Panji**

Sastraa ngenggingi Panji nyariyosaken babagan karesnanipun paraga Panji Inu Kertapati kaliyan dasihipun nama Galuh Candra Kirana. Cariyos menika sinaosa nggadhahi versi ingkang kathah sanget, nanging tansah nggadhahi titikan motif sesinglon utawi nyamar. Cariyosipun magepokan kaliyan krajan Kedhiri, Jenggala, Gegelang, saha Singasari ing laladan Jawi Wetan. Cariyos Panji, suwaunipun abasa Jawi Tengahan, cakrikipun kidung, lajeng ngrembaka ing basa Jawi enggal inggih ingkang arupi sekar macapat ugi gancaran. Panji ugi ngrembaka wonten ing tradhisi lisan kanthi

kacariyosaken pinangka dongeng utawi dipunpanggungaken awujud drama wayang Panji utawi Kethoprak.

Miturut Poerbatjaraka, cariyos Panji ingkang lataripun krajan Kediri menika, estunipun Panji Inu Kertapati inggih menika Prabu Kameswara ing Kediri. Cariyos Panji menika kaserat nalika tetiyang ing laladan krajan Singasari sampaun wiwit kesupen lan sampaun samar-samar, seengga dipuncariyosaken bilih Singasari menika setunggal jaman kaliyan Kediri saha Daha. Awit saking menika Poerbatjaraka ngandharaken bilih Panji menika mujudaken cariyos asli Jawi ingkang kaserat sakboten-botenipun wiwitanipun krajan Majapahit ngantos jaman sasampunipun.

Cariyos Panji wosipun nyariyosaken katresnan antawisipun Panji Inu Kertapati kaliyan Dewi Sekartaji utawi Galuh Candra Kirana. Saderengipun, Inu Kertapati sampaun ndhawahaken katresnanipun dhumateng Angreni, putrinipun Patih Kuda Narawangsa. Ewanipun Angreni nganyut tuwuh saderengipun dipunpejahi utusan krajan amargi dipunanggep minangka pepalang katreanipun antawisipun Galuh Candrakirana kaliyan Inu Kertapati. Inu Kertapati sungkawa manahipun lajeng kesah ngumbara lolos saking krajan. Anggenipun kesah kanthi cara nyamar saengga nuwuhaken cariyos kathah sanget babagan katresnanipun sesinglonipun Panji Inu Kertapati kaliyan para puteri ing mapinten-pinten krajan utawi padhusunan. Ing cariyos-cariyosipun, Inu Kertapati kedah saged ngawonaken kepara mejahi para raja, satriya utawi sanesipun, ingkang cabar katresnanipun dhumateng wanita ingkang langkung tresna dhateng Panji Inu Kertapati. Panji tansah kasil ngawonaken mengsah-mengsahipun. Galuh Candrakirana ingkang nandhang sungkawa awit tinilar Panji, ugi lajeng mentar saking nagari saperlu madosi dasihipun inggih pun Panji. Anggenipun nilarakken krajan ugi kanthi cara nyamar minangka

tiyang jaler, utawi dados anakipun tiyang dhusun. Pungkasanipun Candrakirana saged pinanggih Panji saha lajeng ningkanan.

Irah-irahan cariyos Panji, ing antawisipun *Panji Jayakusuma*, *Panji Angreni*, *Panji Kudanarawangsa*, *Panji Angronakung*, lsp. (Sedyawati, dkk., ed., 2001: 274-279). Wonten ing sastra lisan ing Jawi ingkang populer, ingkang motifipun Panji namung sampun dados cariyos sanes, ing antawisipun cariyos *Andhe-andhe Lumut*, ingkang nyariyosaken Andhe-andhe Lumut kaliyan putri Kleting Kuning kanthi paraga antagonis nama pun Yuyu Kangkang.

Cariyos saking Panji menika ngantos wekdal samangke ugi tasih asring kaserat malih kanthi sanggit-sanggit enggal, lajeng kawrat wonten ing kalawarti, kathah-kathahipun kanthi dhapukan cariyos sambung (cerbung), utawi komik, nanging ugi asring kaserat dados pethilan. Kados cariyos menak, cariyos Panji estunipun nggih saged kaserat malih dados roman, lan sami kaliyan cariyos sanesipun, kedah dipunsukani bumbu-bumbu minangka sanggitipun pangripta, utawi inovasi kreativitasipun.

5. Novel, Cerita Sambung saha Crita Cekak.

Jinising novel, cariyos sambung (cerbung) saha cariyos cekak (cerkak), estunipun sanes asil saking golonganing peprincen saking isining cariyos, nanging langkung saking menika inggih menika kagolongaken saking cakrik utawi wujudipun. Ewa semanten upami kagerba, kathah-kathahipun wujuding novel, cerbung saha cerkak menika isinipun nyariyosaken kawontenan ing jaman samangke, utawi jaman modern menika, saha kawontenan ing padintenan, ingkang kathah-katahahipun boten asipat istanasentris, ingkang nyariyosaken para priyagung ing krajan tartamtu. Novel, cerbung, saha cerkak, kathah-kathahipun acakrik gancaran, abasa padintenan.

Jinising novel, cerbung saha cerkak menika jinising karya sastra Jawi modern ingkang asil kaprabawan sastra saking negari Barat. Jinising sastra menika wontenipun ing Jawi rikala pungkasaning abad 19 utawi wiwitaning abad 20 (XX), ingkang wiwitanipun nengenaken babagan dedaktik moral, mandar saperangan ageng meh sami kaliyan wujuding sastra niti utawi pwulang, namung kadhapuk kanthi cariyosing para paraga, saengga dedaktik moral ing salebetipun boten patos melok (fulgar).

Novel ingkang sepisanan kaangep minangka susastra saha boten risak awit kesangeten nengenakan dedaktik moral kanthi fulgar (melok), inggih menika *Serat Riyanta* karyanipun R.B. Sulardi, dipunterbitaken dening Balai Pustaka ing taun 1920 (Ras, 1985: 13). Rikala semanten RB Sulardi inggih dereng ngrumaosi bilih anggitanipun menika arupi novel. Wondene jinising *cerkak* nembe kababar rikala taun 1935 kanthi irah-irahan *Sandhal Jinjit ing Sekaten Sala* dening Sri Susinah (Sedyawati, dkk, ed, 2001: 369), lajeng kasusul *Netepi Kwajiban* karyanipun Sambo (Ras, 1985: 19), kekalihipun kawrat wonten ing kalawarti *Panjebar Semangat* tangular 2 saha 9 Nopember 1935.

Antawisipun jinising novel, cerbung saha *cerkak*, kanthi gampil saged dipunbedakken inggih menika mliginipun saking kwantitasipun, sinaosa ugi wonten pathokan ingkang asipat kwalitas. Saking kwantitasipun, novel menika cariyos panjang ingkang sampun rampung ing setunggal andharan prekawisipun. Bab menika beda kaliyan cerbung ingkang dipunandharaken kanthi sambung-sinambung wonten ing wekdal ingkang kapunggel-punggel, utawi dipunterbitaken kanthi sambung-sinambung kapunggel ing saben episodenipun. Paling beda inggih menika cerkak, amargi kados naminipun, cerkak mila cariyos ingkang cekak, upami ing lomba utawi ing kalawarti namung antawis 3 – 7 kaca kemawon. Wondene ing ariwarti cekap 1 – 1,5 kaca (I,5 spasi ukuran A4).

Saking kwalitasipun, novel menika cariyos panjang ingkang aluripun asipat renggang, ing perangan tartamtu aluripun asring pedhot-pedhot, pamaos piyambak ingkang nyambungaken kanthi logikanipun. Tema ing novel saged boten namung setunggal, nanging kalih utawi langkung, nanging lajeng dipungayutaken. Cerbung, meh sami kaliyan novel, nanging ing saben pungkasaning episode terbitan mesti dipundamel *tegangan*, utawi *pembayangan*, inggih menika perangan ingkang ndadosaken pamaos lajeng penasaran dhumateng kados pundi cariyos candhakipun. Tema ing cerbung ugi sami kaliyan novel, inggih menika saged kathah. Ingkang paling beda inggih menika cerkak, awit cerkak menika aluripun rengket utawi rapet sanget, saengga pamaos cekap maos menapa wontenipun, boten perlu nyambung perangan-perangan cariyos setunggal kaliyan candhakipun, amargi mila sampun wonten ing cariyos ingkang cekak. Wondene tema ing cerkak, padatan namung setunggal kemawon.

Miturut Suparto Brata cerkak ingkang ing basa Indonesia sinebat *cerita pendek* (dipunwancah *cerpen*) kanthi cara harafiah ateges cerita ingkang cekak. Wosipun cerkak menika arupi cariyos ingkang adhedhasar ide cariyos ingkang saged dipunrampungaken kanthi cekak utawi singkat kemawon, ewa semanten sedaya kabetahanipun piranti kangee ndhapuk cariyos sampun nyekapi. Dados, sinaosa singkat, cariyos kasebat sampun rampung, wetah sampurna (Prawoto, ed., 1993: 41).

Ing nginggil sampun kasebataken bilih novel, cerbung saha cerkak menika kaprabawan jinising sastra saking negari Barat, mila thek-kliwering kawontenan ingkang asipat modern, tansah ketawis wonten ing jinising sastra menika, inggih menika ingkang magepokan kaliyan isining cariyos ingkang sampun adat tatacara modern menika, saha basanipun ingkang sampun kathah ngginakaken tembung-tembung manca ing jaman samangke. Sanesipun menika,

jinising novel, cerbung, saha cerkak, menika dipunsengadi utawi boten dening pangriptanipun, kathah-kathahipun tansah trep kaliyan prinsip ing teori strukturalisme, inggih menika, nengenaken sistem transformasi ingkang titikanipun manunggaling makna ing sawetahing cariyosipun. Manunggaling makna menika dipuntemtokaken dening prinsip komposisi tartamtu saha nengenaken otonomi cariyosipun (Kacundhukna kaliyan strukturalisme ing karya sastra, Teeuw, 1984). Liripun, sambet rapet ing antawisipun unsur-unsur pandhapukipun, sarta wetah manunggaling maknanipun, sampun karantam nalika miwiti cariyos novel, cerbung, utawi cerkakipun. Semanten ugi otonomi karya sastra sampun dados dhasaring nindakaken ngripta, sinaosa otonomi menika boten sawetahipun saged kaleksanan. Anggenipun boten saged otonom sawetahipun menika, awit karya sastra mesthi kemawon ugi adhedhasar kawontenan ing sakiwa-tengening realitas gesangipun pangripta, basanipun ugi basanipun masyarakat ing sakiwa tengenipun, mila otonomi ing karya sastra boten saged sawetahipun. Awit saking anggenipun nengenaken wetah manunggaling makna, mila jinising novel, cerbung, saha cerkak, tansah badhe ngiwakaken *degresi*, inggih menika alur ingkang medal saking tema pokokipun. Dados cariyosipun kempel manunggal, boten wonten alur ingkang medal utawi nyebal saking alur pokokipun utawi saking temanipun.

Panyerating novel, menawi badhe dipunwrat wonten ing kalawarti basa Jawi, kedah kadhapuk cerbung, inggih menika kinten-kinten badhe kapunggel ing perangan pundi, lajeng perangan pungkasan ing punggelanipun dipunangkah saged ndadosaken para maos ketagihan cariyos cindhakipun. Cerbung saha cerkak, meh saben terbitan kalawarni ngewrat kekalihipun.

6. Dongeng saha Jagading Lelembut

Dongeng ing sastra Jawi modern rumiyinipun kathah ingkang kaserat kanthi dhapukan sekar, mliginipun sekar macapat, namung lajeng langkung kathah ingkang kaserat kanthi cakrik gancaran. Bab menika boten nami nggumunaken, awit jaman samangke mila sekar macapat dipunanggep langkung angel pandhapukipun saha dipunanggep kirang komunikatif. Wondene jagading lelembut kathah-kathahipun mila sampun awujud gancaran. Upami wonten ing naskah-naskah Jawi ingkang dhapukanipun sekar, lajeng ngewrat jagading lelembut, bab menika namung perangan alit saking cariyos panjang sanesipun. Ing mriku lelembut ingkang kacariyosaken ugi namung ing papan tartamtu inkang kangge lataring cariyos sanesipun.

Antawisipun dongeng kaliyan jagading lelembut, kekalihipun sami-sami asipat ngayawara. Ewa semanten ing saperangan masyarakat Jawi tasih nggegegi bilih alaming lelembut mila wonten, lan asring cawuh kaliyan alaming manungsa, saengga asring kepireng bilih wonten tiyang ingkang nyumerepi satunggaling lelembut. Katitik saking dhapukaning cariyos, kekalihipun saged utawi sampun wonten ingkang kadhapuk kanthi panjang, kados dene novel, nanging ugi saged kadhapuk kados dene cerkak. Ing kalawarti, saged arupi cerbung, ugi saged kados arupi cerkak, ingkang isinipun jagading lelembut utawi dongeng.

Mliginipun jinising jagading lelembut, estunipun wonten kalih jinis, inggih menika ingkang asipat laporan saha ingkang asipat fiksi. Ingkang asipat laporan inggih namung nyariyosaken bilih wonten tiyang pinanggih lelembut utawi dipunganggu lelembut ingkang saestu nate dipunalami. Dene ingkang asipat fiksi, dereng nate dipunalami, utawi kanyatan ingkang sampun dipunwewahi supados langkung serem langkung narik kawigatosaning pamaos. Jagading lelembut ugi asring dipunpanggihaken wonten ing naskah-

naskah lami, inggih menika minangka bumbuning cariyos, upaminipun kaselipaken wonten ing serat-serat babad, cariyos ringgit, lan sapiturutipun.

Antawisipun *dongeng, jagading lelembut, saha cerkak* bedanipun wonten ing babagan anggenipun nengenaken isining cariyos. Dongeng menika cariyos ngayawara utawi khayal utawi *fantastis*, kanthi paraga tiyang, kewan, utawi manapa kemawon saged dipungesangaken atata jalma. Jagading lelembut menika asipat fantastis kanthi paraga lelembut pinangka paraga ingkang ngajrih-ajrihi saha paraga tiyang ingkang dados kurbanipun lelembut menika. Mila kathah-kathaipun ingkang nyariyosaken jagading lelembut inggih tiyang ingkang dados kurbaning lelembut menika. Cerkak menika cariyos fiksi ingkang isinipun langkung moderen, saged asipat riil kados dene kanyatan ingkang wonten ing alam modern menika, saged asipat surealis, inggih menika kados kanyatan nanging lajeng sampun dipungarap radi nganeh-anehi, upaminipun tangan, suku, talingan, ingkang saged micanten, dados paraga piyambak-piyambak.

Wonten ing jinising dongeng, ingkang paraganipun kewan utawi samukawis ingkang dipundamel saged tata jalma utawi *personifikasi*, mesti kemawon wonten perangan-perangan ingkang dipundamel saged tata jalma, nanging saperangan sanesipun tetep utawi kedah tetep kados sipat aslinipun. Upaminipun wonten ing dongeng kancil nyolong timun, kancil saged mikir menawi ingkang kininten tiyang jebul namung memedi sawah utawi wong-wongan, kancil saged gineman kaliyan memedi sawah wau, lan sapiturutipun, menika kados tiyang (tata jalma), nanging rikala kancil kenging lem utawi pulut lajeng sampun boten saged nguwali, kancil dipunsukakaken kurungan boten saged uwal piyambak, lan sapiturutipun, menika tetep kemawon kancil. Wosipun wonten

ingkang dipundamel saged tata jalma, nanging ugi kedah wonten ingkang tetep kados aslinipun.

Jinising cerkak, saha jagading lelembut ngrembaka sanget wonten ing kalawarti-kalawarti basa Jawi, meh sedaya kalawarti ngewrat jinising cerkak, saha jagading lelembut menika. Kados dene cerkak, kathah-kathahipun jinising jagading lelembut karipta kanthi wujud cekak, namung sawetawis kaca. Cariyos cerkak, manapa malih jagading lelembut nggadahahi pandhemen pamaos ingkang mentes utawi *signifikan*. Wondene jinising dongeng boten temtu kawrat wonten ing saben terbitan kalawarti, sinaosa jinising dongeng ugi sampun ngrembaka wiwit Jawi Kina, ing antawisipun cariyos *Tantrikamandaka*. Babagan menika mbok bilih amargi jinising dongeng perlu pangentha-entha ingkang langkung mirungan, ingkang kedah langkung kratif tumrap pangripta.

Ing sastra Jawa modern, jinising dongeng ingkang sampun kacithak antawisipun *Serat Kancil* (taun 1871 AJ), *Cariyos Panca Candran* (1878 AD), *Serat Kancil Kridha Martana* (Karya R.P. Naranata, taun 1909 lan 1910 AD), *Peksi Glathik* (karya Yasawidagda, 1913 AD), *Layang Dongeng Sato Kewan* (karya CF Winter, 1930 AD), *Serat Kancil Tanpa Sekar* (Padmasusastra, 1931 AD), *Dongeng Isi wewulang Becik* (1849 AD dening C.F. Winter), *Kancil Kepengin Mabur* (S. Suryasubrata, 1951 AD), *Dongeng Sato Kewan* (Prijana Winduwinata, 1952 AD), lan sapanunggilanipun.

7. Primbон

Primbон inggih menika jinising karya sastra ingkang isinipun cathetan kempalan mawerni-werni ngelmining tiyang Jawi, mila naminipun pari-imbon, ingkang ateges mawerni-werni ngelmi ingkang dipunimbu utawi sumimpfen. Jinising ngelminipun menika ingkang lajeng asring magepokan kaliyan babagan sastra, ing

antawisipun babagan folklore, kalebet petangan, japa mantra, palintangan utawi pawukon, katuranggan, lan sanes-sanesipun.

Kathah-kathahipun primbon kaserat kanthi cakrik gancaran, nanging sawetawis peranganipun ugi awujud puisi, kados ta japa mantra. Saperangan isinipun, sesambutan kaliyan folklore ingkang sampun populer ing Jawi, ingkang boten mesti kaserat ing serat-serat sanesipun, upaminipun bab pawukon. Pawukon ingih menika petang palintangan ingkang ngewrat petang watak saha nasibipun tetiyang Jawi, miturut saking dinten lairipun ing wuku (minggu) menapa. Ing ngandhap menika minangka pangertosan kaaturaken cekaking cariyos kedadosanipun pawukon, saking cariyosipun Prabu Watugunung.

Prabu Watugunung, raja ing Gilingwesi gadhah garwa kalih, ingih menika Dewi Sinta lan Landhep. Nalika Dewi Sinta metani, mangertosi wontenipun tilas cacat tatu wonten ing mustakanipun Prabu Watugunung. Nalika dipuntakekaken, Prabu Watugunung nyariyosaken mila bukanipun, bilih rumiyin Sang Prabu nate dipunthuthuk ngginakaken enthong liwet dening ibunipun. Awit saking cariyos menika, Dewi Sinta lajeng kemutan bilih cariyos menika cariyosipun piyambak kaliyan ingkeng putra kakung. Mila lajeng mangertosi bilih piyambakipun menika krama kaliyan anakipun piyambak.

Dewi Sinta lajeng kepengin pisah kaliyan Prabu Watugunung, kanthi cara nyuwun Sang Prabu supados nglamar widadari ing Kahyangan, ing pangangkah supados Prabu Watugunung kapejahan dening para dewa. Pungkasnipun Prabu Watugunung kapejahan Bathara Wisnu. Dewi Sinta nandhang sungkawa awit pejahipun Sang Prabu lan nyenyuwun dhumateng dewa supados kagesangna malih. Setelah hidup kembali, ternyata Prabu Watugunung memohon dewa agar semua keluarganya naik ke surga lan makempal kaliyan piyambakipun. Pungkasnipun sedaya

kulawarga dipuninggahaken Kahyangan mbaka setunggal. Lamining saha wekdalipun anggenipun nginggahaken Kahyangan menika ingkang kasebat wuku, ingkang laminipun pitung dinten. Namining wuku dipuntrepaken kaliyan namining paraga ingkang nembe minggah Kahyangan menika, ingkang gunggungipun 30. Dados petangan wuku menika wonten 210 dinten. Namining wuku ing antawisipun Galungan saha Kuningan ingkang ngantos wekdal samangke tasih kangege mengeti riyayanipun agami Hindu.

Tuladha ingkang asipat mantra ingkang kawrat ing primbom, upaminipun rikala badhe nyirep saha nilemaken lare ingkang badhe tilem namung rewel kemawon, lare menika dipunwasuh ngginakaken toya anget dipunpyuri sarem sekedhik, lajeng angucap mantra: *Singgah-singgah kala singgah, kang abuntut, kang awulu, kang ngajoto, kang asiyung, padha sira sumingga, aja wuruk sudi gawe, ingsun wus weruh ajal kamulanira* (Mahadewa, 1993: 110)

Kados dene tradhisi ing kabudayan-kabudayan sanesipun ingkang ngimani wontenipun dinten suci, wulan suci, dinten agung, lan sapanunggilanipun, kabudayan Jawi ingkang kawrat ing Primbom ugi nggadhahi petangan-petangan dinten sae saha boten sae ingkang kangege ngetang tumrap jejodhoan, dedagangan, tetanen, brubuh empring, lan sapiturutipun, ing antawisipun magepokan kaliyan urutan etanganipun, inggih menika Sri (sae sanget), Lungguh (sae), Gedhong (cekap), Lara (boten sae), Pati (awon sanget).

Saksanesipun pawukan, petangan, saha mantra, tasih kathah malih babagan ngelminipun tetyang Jawi ingkang wonten ing primbom, ingkang tasih asring kedah dipunangge mahyakaken penggalihan babagan kabudayan Jawi lumantar seratan-seratan sastra ingkang saged kawrat ing kalawarti-kalawarti abasa Jawi. Sedaya ingkang wonten ing imbon-imboning kabudayan Jawi, inggih ingkang sampun kaserat ing serat primbom, menapa ingkang namung ing cathetaning pangangen-angen, saged kangege wosing pirembagan,

bumbuning pirembagan, utawi pirantining pirembagan ingkang kaserat ing karya sastra. Sedaya wau ugi boten kumedah-kedah sami, saged dipunungkret lajeng dipunwiyaraken, saged dipunwewahi mandar dipungantos, utawi ngripta piyambak ugi kasinggihan. Upaminipun babagan mantra boten kedah sami kaliyan mantra ingkang sampun wonten, nanging apancadan wujuding mantra ingkang sampun wonten lajeng dipunmekaraken piyambak. Semanten ugi cariyos babagan Prabu Watugunung, boten cekap kados ing nginggil, nanging saged dipunwewahi kanthi dipundamel cariyos-cariyos caranganipun, kaselip-selipaken wonten ing perangan-perangan satengahing cariyos ingkang sampun wonten. Kuncinipun, kedah kreatif namung ugi nggondheli sawetawis ingkang kaanggep tasih perlu dipungondheli.

B. Jinising Sastra Jawi Modern Adhedhasar Wujudipun

Adhedhasar wujudipun, kanthi prasaja karya sastra menika saged kaperang dados tiga, inggih menika puisi (geguritan lan sanesipun), drama (sandiwara), saha prosa (gancaran). Estunipun klasifikasi menika namung prasaja, awit tasih saged kapantha-pantha malih, upaminipun liris prosa, inggih menika awujud gancaran ingkang nengenaken tembung-tembung mawa purwakanthi. Ing kalodhangan menika namung kapantha dados tiga, supados prasaja anggenipun ngrembag tumrap dhasaring teori. Wujuding sastra tetiga menika saged katitik saking anggenipun nengenaken menapanipun, katerangaken ing ngandhap menika.

Jinising prosa utawi gancaran menika nengenaken ukara-ukara cariyos utawi *narasi*, kanthi basa utawi tembung-tembung prasaja ingkang kaangge ing basa padintenan. Amargi nengenaken *narasi*, upami wonten perangan ingkang asipat ginem utawi dialog, menika langkung sekedhik tinimbang *narasi*-nipun. Jinising gancaran ingkang nengenaken cariyos menika, angkahipun seratan

menika mligi minangka waosan, nanging cekap kawaos piyambak, boten nengenaken kapirengaken tiyang sanes. Mila, padatan pamaosipun namung dipunbatos.

Jinising puisi utawi tembang saha geguritan, menika nengenaken diksi utawi pamilihing tembung-tembungipun, inggih menika kanthi milih tembung-tembung ingkang endah, trep, saha nggadhahi teges ingkang boten sawantahipun. Tembung-tembung ingkang endah ing antawisipun ingkang ngewrat purwa kanthi. Trep, tegesipun mila pas sanget kangege nggamaraken menapa ingkang dipunkersakaken pangripta. Boten sawantahipun awit, puisi menika kaangkah nggadhahi teges utawi makna ingkang mawarni-warni (*multi-interpretable*), asipat tingkat-tingkatan, saking makna tingkat sepisan lajeng makna tingkat kalih, tasih gegayutan namung langkung lebet tegesipun. Jinising puisi, mila nengenaken wontenipun purwakanthi, inggih menika samining suwanten. Amargi nengenaken purwakanthi, puisi kaserat kanthi pangangkah dipunwaos saha dipunpirengken, mliginipun dipunpirengaken tumrap tiyang sanes. Ingkang saking menika, mila puisi Jawi, sedayanipun saged kasebat sekar utawi tembang.

Jinising drama utawi sandiwara, menika nengenaken pangangkah tumrap pentasipun, mila sanget nengenaken ginem utawi dialog, *lakuan* utawi tingkahing paraga, saha katrangan anggenipun badhe manggungaken. Upami wonten ingkang asipat narasi, narasi ing drama menika namung kangege katrangan anggenipun mentasaken. Liripun, jinising drama kaangkah minangka waosan ingkang tundhanipun minangka tontonan, utawi kapentasaken. Amargi badhe kapentasaken minangka tontonan, panyeratipun kedah sampun ngentha-entha kados pundi pentasipun. Ewa semanten wonten drama ingkang katujokaken minangka drama radio, ingkang cekap namung dipunpirengaken, temtu kemawon radi beda wujudipun. Drama ingkang tumrap radio, wujudipun meh kados

jinising gancaran, perangan teks katrangan (sanesipun ginemanipun paraga), tetep badhe kawaosaken supados pamiyarsa saged mirengaken katranganipun, mliginipun tumrap babagan ingkang dereng dipunsebataken ing perangan ginem.

1. Sastra Prosa Jawi Modern

Wujud sastra gancaran ing pangangkah katujokaken pinangka waosan, liripun anggenipun nampi kanthi cara dipunwaos supados saged dipunbekta ing pundi-pundi papan lajeng kawaos. Bab menika gayut kaliyan wataking seratan, inggih menika tahan lami, asipat langkung tetep, lan saged dipunwaos ing pundi-pundi papan. Seratan pinten-pinten abad kepengker, ingkang sinerat ing negari Inggris, upaminipun, saged kawaos dinten menika utawi benjang kapan kemawon, ing pundi kemawon.

Tumrap sastra gancaran utawi prosa Jawi modern, unsur-unsur struktur sastra, perlu kawuningana supados saged kaginakaken tumrap pangotahak-athiking struktur karangan. Saderengipun nganggit karya sastra, saweneh pangangit boten mathok tema, saha perangan-perangan menapa ingkang badhe dipunserat, nanging tumrap pangangit enggal babagan menika perlu dipunsiapaken, supados boten nggragap utawi mandar pedhot saderengipun rampung karanganipun.

Jinising gancaran, menawi saking teorinipun menika wonten perangan-perangan ingkang kedah dipungatosaken, supados langkung jangkep pangertosanipun pangripta tumrap teori saha pangothak-athik ing cak-cakanipun nganggit. Babagan menika, kanthi prasaja badhe kaaturaken gayutanipun kaliyan carita (narasi) saking pangripta saha antawecana utawi ginem (*dialog*) saking para paraganipun. Babagan sanesipun, inggih menika gayutanipun kaliyan wosing rembag (*tema*) saha piwulang (*amanat*), lajeng babagan alur, paraga, latar, sinten ingkang badhe nyariyosaken (*sudut pandang*),

simbolisasi, lan setunggal babagan malih ingkang perlu karembag, inggih menika babagan basanipun.

a). Carita saking pangripta (narasi) saha Ginemipun Paraga

Wonten ing sastra gancaran, wujudipun wonten kalih ingh menika perangan carita saking pangripta (narasi) saha perangan ginemipun para paraga (dialog). Estunipun ingkang sinebat gancaran menika inggih namung babagan carita saking pangripta menika. Perangan menika estunipun saged mandhiri, liripun karangan gancaran menika boten kedah wonten perangan ingkang arupi dialog, cekap perangan narasi kemawon. Ewa semanten, wonten ingkang ngendikakaken, bilih boten wonten perangan ginemipun menika badhe kraos kaken lan mboseni, mila kathah-kathahipun sinaosa nengenaken gancaran tetep dipunsukani perangan ginem (*dialog*).

Perangan carita saha perangan ginem, katitik saking kuantitasipun, kedah langkung kathah ingkang perangan caritanipun, utawi saboten-botenipun imbang kaliyan perangan ginemipun. Babagan menika supados raosing gancaran minangka waosan saged langkung katampi lan saged karaosaken dening para maos, amargi pamaos langkung rumaos kados dipuncariyosi, boten kados rumaos dados salah satunggaling paraga, kados dene ing wujud drama, ingkang langkung nengenaken perangan dialog. Ing kanyatanipun, ugi wonten wujuding sastra gancaran ingkang langkung kathah perangan ginemanipun, namung bab menika perlu kawegiganipun pangripta supados pamaos langkung saged ngraosaken kaendahaning cariyos wonten ing wujud gancaran.

Wonten malih ingkang kedah kaaturaken ing babagan pamilahing perangan carita saha perangan ginem. Ing kalih perangan menika estunipun ngewrat tanggel jawab sinten ingkang nyariosaken, lan kedah dipunpitados menapa boten dening pamaos. Babagan menika estunipun magepokan kalihan perangan sudut pandang,

inggih menika perangan sinten ingkang badhe nyariyosaken. Bab menika badhe kaaturaken mangke ing perangan ngandhap. Mila ing perangan menika namung kaaturaken wosipun kemawon, jangkepipun ing perangan sudut pandang.

Perangan carita menika minangka perangan ingkang arupi cariyos saking pangripta, langsung boten liwat ginemipun para paraga. Awit saking menika, pangripta mesthinipun tanggel jawab dhateng pamaos, bilih cariyosipun menika konsisten saha pinanggih nalar, saengga boten ndadosaken pamaos apitaken semunipun boten pitados. Tuladhanipun ing perangan wiwitan kaca 1, kacariyosaken makaten.

Awake kang dhuwur, isi lan weweg sarta kulite kang kuning nemu giring, saya ndadekake wanita siji iki tambah sampurna ayune. Apa maneh yen nganggo clana blue-jeans lan klambi putih, kaya ngono iku. Sapa wong lanange sing ora pengin nyawang lan nduwensi dheweke.

Saking perangan ing nginggil menika, ing kaca-kaca sasampunipun, boten kenging lajeng ngertos-ngertos kulitipun paraga putri wau dados ireng manis, badanipun radi kendho, lan sapiturutipun ingkang boten trep kaliyan cariyos ing nginggil, kejawi wonten perangan ing satengahipun ingkang nerangaken ewah-ewahan kanthi logis. Upaminipun dipun damel makaten.

Sawuse nglakoni operasi plastik, wong wadon dhuwur kang ayu mau banjur malik grembyang, kulite sing maune kuning bisa dadi ireng manis, awake sing maune weweg dadi kendho lan kuru kang pancen disengaja. Senajan mangkono, garis-garising pasuryan tetep wae isih ayu. Anggone nglakoni bedhah plastik mau beteke wedi kadenangan polisi anggone wis kecemplung wuwu kudu nglakoni korupsi bareng-bareng ing kantore.

Dados, sepisan malih cariyos saking pangripta kedah konsisten lan logis, supados cariyosipun tetep wetah, kejawi menawi

mila wonten ewah-ewahan ingkang dados perangan ingkang mila logis. Pangripta kedah tansah njagi konsistensi nanging ugi kedah kreatif mekaraken cariyos ingkang kawiwitan saking kawontenan ingkang konsiten ajeg menika wau.

Babagan peranganing carita saking pangripta menika, beda yen katandhingaken kaliyan ing perangan dialog saking para paraga. Dialog utawi ginemanipun para paraga menika ngewrat tanggel jawab leres lan botenipun gineman kasebat, ewa semanten ing perangan menika, ingkang tanggel jawab, mliginipun paraga, sanes pangripta sacara langsung. Liripun makaten, upami ing dialog menika salah satunggaling paraga menika nglampahi goroh, menika ingkang lepat cetha paraganipun, nanging pangripta tetep leres, amargi anggenipun goroh paraga menika wau mila dipundamel dening pangripta kangge damel cariyos dramatikipun. Upaminipun, saking cariyos ing nginggil lajeng wonten paraga priya ingkang sengadi dipundamel dramatik cariyosipun, bilih Anggada (paraga priya) estunipun tresna sanget dhumateng Ranti (paraga wanita ingkang ayu wau), nanging amargi nate katampik lajeng damel cariyos goroh makaten.

“Lah lumrah wae ta Dhik, yen Ranti iku katon ayu. Satemene aku ora tegel crita, ning gandheng Dhik Dirja ngalem-alem dheweke lan kepengin arep macari dheweke, aku perlu matur supaya njenengan ora kleru milih Dhik, apa maneh yen kanggo garwa salawase. Iki dak aturake amarga penjenengan ki isih sedulur karo aku. Satemene, Ranti kuwi maune kancaku SMA, njur sok kon ngeterke aku nyang ndi wae, kalebu anggone sok merdhukun. Lah aku dhewe ya gumun, nalika semana Ranti iku ya mung kaya ngana kae, awake rada mbekusuk, raine ya ora ayu, gek irunge ya rada pesek. Ning bareng seminggu sawise dak terake nyang ngggone dhukun Mbah Atema, lah kok njur saya beda nganti dadi ayu banget. Malah sing maune ora dha seneng dheweke kok njur dha wiwit seneng, nganti aku dhewe meh kegliweng. Untunge aku

kelingan, malah ya njur ndilalah sawise selapan dina kae, adhine dheweke sing dinggo kurban, tabrakan. Lah iku dhik sing marahi aku rada sengit marang dheweke. Tegel marang adhine mung kanggo kurbane olehe kepengin katon ayu”.

Saking anggenipun goroh Anggada dhumateng Dirja wau, cetha bilih pamaos saged ugi tumut kapusan, rikala maos perangan gorohipun Anggada wau, lajeng wiwit nggraeta menawi Ranti mila tumindak medhukun makaten. Perangan gorohipun Anggada dhumateng Dirja menika wau, ngantos dumugi rampunging cariyos, Anggada boten kedah nerangaken bilih piyambakipun sampun matur goroh. Perangan menika saged dipunterangaken dening paraga sanes ingkang mangertos sinten Anggada menika lan kenging menapa nindakaken fitnah dhumateng Ranti. Saged ugi paraga ingkang nerangaken gorohipun Anggada menika ugi namung goroh kangge mitenah Anggada. Makaten sapiturutipun ngantos karya sastra menika ruwet sanget nanging saya narik kawigatosanipun pamaos. Ing karya sastra proses menika limrah kemawon, mandar mila dipunbetahaken. Mila pangripta kedah kreatif nggarap perangan-perangan dramatis kados menika wau. Bab menika cetha beda menawi ingkang goroh menika pangripta langsung, tanpa wonten katrangan menapa kemawon, menika ateges boten konsisten. Bab menika cetha badhe ngrisak karya sastra gancaran wau, amargi cariyosipun boten sambet, ingkang badhe ndadosaken para maos bingung. Ing kasunyatanipun, wonten sekedhik cariyos ing karya sastra gancaran ingkang sinebat absurd utawi boten kantenan, ingkang estunipun ugi dipunsengadi dening pangripta, nanging bab menika tetep wonten teknikipun piyambak, ingkang estunipun ugi lajeng saged dipunpendhet dudutan maknanipun.

b). Tema saha Piwulangipun (Amanat)

Ingkang sinebat tema, mesthinipun para maos sampun sami pirsa, inggih menika menapa wosipun ingkang kacariyosaken utawi ingkang dados underaning prekawis. Saking teorinipun dipunandharaken bilih tema menika masalah menapa ingkang dados penggalihanipun pangripta, dene cara menapa ingkang dados pilihanipun kange ngudhari masalah menika wau kasebat amanat utawi piwulangipun (Mido, 1982: 9). Ingkang perlu kacathet inggih menika, pangripta menika mahyakaken cariyos ngengingi tema menika saged ugi nggadhahi ancas ingkang cetha sekaliyan nawekaken cara kange ngudhari masalahipun, nanging ugi saged, pangripta menika boten nawekaken cara kange ngudhari masalahipun kanthi gamblang. Sinaosa boten cetha utawi boten gamblang, namung mesthi kemawon tetep wonten amanatipun. Piwulang wonten ing karya sastra mila saged kaandharaken kanthi cetha sinerat, nanging ugi saged kanthi cara dramatik, inggih menika boten dipunsebataken langsung, nanging cekap kababar ing kedadosan-kedadosan ingkang dipunalami dening para paraganipun. Tuladhanipun piwulang ingkang langsung, inggih menika ingkang sinerat kanthi cetha kados makaten.

Surati sampun tigang taun nyambut damel wonten Jakarta, nanging nalika wangslu dhateng Bantul, dereng saged mbekta wangslu arta ingkang sameshinipun. Nalika pinanggih kaliyan ibunipun, Surati namung saged muwun sedhiih awit dereng saged nyukani bukti kados janjinipun piyambak bilih nalika wangslu saking nyambut damel ing Jakarta menika badhe damel remening ibunipun awit kasil anggenipun medamel.

Saking cariyos menika lajeng sok wonten pangripta ingkang nyerat langsung katujokaken dhateng pamaos, ingkang estunipun kirang sae tumrap karya sastra, kados makaten: “Surati lagek ngandel marang kanca-kancane yen urip ing Jakarta iku durung mesthi

kepenak” utawi makaten “*Mila para pamaos, sampun ngantos gampil nggadhahi pamanggih bilih nyambut damel ing Jakarta menika mesthi sekeca*”.

Cara langsung sanesipun, inggih menika kaserat dados peranganing dialog para paraga, upaminipun makaten. Ibunipun lajeng ngendika:”*Wis ta Surati, aja sedhih ya, wong kupiya golek dhuwit iku pancen kudu sabar, tlaten, lan aja gampang mutungan, ya ndhuk*”.

Cara langsung ing nginggil, kekalihipun tumrap karya sastra boten patos sae amargi kirang nengenaken cariyos kanthi cara dramatik. Ingkang sae inggih menika ingkang namung kababar kanthi cara dramatik ing kedadosanipun, saking purwanipun ngantos wusananiipun, saengga lajeng alus, boten kados ngguroni dhumataeng para maos. Tuladhanipun saged kados makaten.

Surati nangis ing sangarepe ibune, awit rumangsa gela dene durung bisa nggawa oleh-oleh sing mentes lan cacahing dhuwit sing pantes. Dheweke njaluk ngapura marang ibune sing wiwit katon tuwa. Nanging ibune mung gedheg lan mesem karo ngelus-elus rambute Surati. Saka meja iku, ibune banjur mlebu kamar lan metu maneh karo nggawa jarik anyar-anyar loro kanggo dheweke lan sawetara sandhangan sing kudu diwenehake Surati. Sandhangan iku sing nukokake Beja, adhine Surati sing sing prigel lan tlaten, sarta luwih dhisik anggone nyambut gawe ing Jakarta.

Tuladha ing nginggil menika ugi ngewrat amanat, inggih menika menawi prigel saha tlatos kados Beja, adhikipun, Surati ugi badhe kasembadan panggayuhipun. Amanat utawi piwulang ingkang dramatik padatan ketawis wonten ing pungkasaning kedadosan sasampunipun wiwitan saha prosesipun ugi cetha. Liripun purwa, madya lan wusananiipun kados pundi. Amanat ingkang kapethik saking cariyos dramatik estunipun saged werni-werni, namung tetep

kemawon gondhelan dhateng *konteks* cariyosipun. Amanat ingkang caranipun mahyakaken kanthi dramatik, langkung sinamun mila langkung alus, langkung narik kawigatosan tumrap karya sastra.

Wonten ing sastra modern, tema menika dados lis utawi sopiran kangge ngendhaleni aluripun. Liripun, tema kedah tansah nggiring aluripun supados boten nggladrah, uwal saking temanipun menika. Lah ing karya sastra ingkang panjang, kados ta novel utawi roman, tema menika saged kathah, boten namung setunggal, mila lajeng sok wonten tema mayor, inggih menika tema pokok, saha tema minor pinangka tema tambahan (Babagan tema saha *klasifikasi-nipun* saged dipunwaos ing Nurgiyantoro, 1995, Oemarjati, 1962; Hutagalung 1967, lsp.). Mesthinipun, tema tambahan menika kagerba wonten ing tema pokok, dados setunggal tema pokok saged ugi nggadhahi tema minor langkung saking setunggal, saged kalih, tiga, lan sapiturutipun. Upaminipun wonten ing tema mayoripun dipungarap ngengingi kawin gandarwa utawi *kawin lari*, ing lebetipun saged ugi wonten temanipun katresnan adhedhasar bandha, bandha mblerengi agawe lali, katresnan marang anak kang kurang trep, lan sapiturutipun. Tema-tema minor menika nyengkuyung tema mayoripun. Meh saben temanipun kala wau, ngewrat amanatipun piyambak.

Sambetipun kaliyan pangripta, pangripta ingkang sampun kulina, nggadhahi panggraeta ingkang landhep utawi *peka* dhateng kawontenan ing masyarakat, utawi kawontenan ing sakiwatenegenipun, ingkang lajeng dados tema ingkang badhe kaserat. Tumrap pangripta ingkang nembe nyobi ngripta, utawi nembe ajaran, padatan temanipun kedah pados-pados rumiyin. Babagan menika saged dipunudhari kanthi nggadhahi cathetan wonten ing buku alit, menapa kemawon kawontenan ingkang narik kawigatosan ing gesangipun ing padintenanipun pangripta. Saking buku alit cathetan padintenan menika lajeng katata supados dados pawitan ingkang

kangge pancadan ngrembakakaken wonten ing karanganipun. Padatan pangripta sampun gadhah angen-angen tumrap amanat ingkang kangge ngudhari masalah ingkang kagarap ing temanipun.

Wonten ing karya-karya sastra Jawi ingkang asipat fiksi murni, kathah-kathahipun tema saha amanatipun saking dredah menapa kemawon pungkasanipun mesthi menang kesaenanipun. Ewa semanten, karya sastra ingkang kagarap saking cariyos sejarah, kados ing sastra babad, tema saha amanat boten kedah kaentha-entha dening pangripta, amargi sipatipun ingkang nyata utawi *factual*. Ing karya sastra sejarah, asring dipunpanggih paraga-paraga ingkang saged nglenggahi dhamparing raja, nampi kanugrahan, lsp., kanthi cara ingkang kirang sae. Babagan menika amargi kasunyatan ingkang gayutanipun kaliyan kawontenan ingkang mawarni-warni.

c). Alur, Paraga, saha Lataring Cariyos

(1). Alur

Ing teorinipun, alur, paraga saha lataring cariyos menika kasebat *fakta* cariyos, awit tetiganipun minangka perangan ingkang langsung ndhapuk wetahing cariyos ing sastra. Alur utawi plot inggih menika urutaning kedorongan ing cariyos ingkang sesambutan kanthi prekawis *kausalitas* utawi *sebab-akibat*, inggih menika perangan wiwitinan ingkang njalari ngantos pungkasanipun (Nurgiyantoro, 1995; Oemarjati, 1962: 94; Lubis, 1960: 16).

Wonten ing karya sastra, aluripun beda kaliyan wonten ing cariyos ingkang asipat laporan. Ing laporan menika aluripun urut, prasaja, supados gampil dipunmangertosi pamaos. Saya gampil dipunmangertosi aluring laporan saya sae laporan menika. Ing karya sastra alur menika sengadi dipundamel boten prasaja, boten kedah urut, saha supados boten gampil katebak utawi kapethek. Saya ruwet aluripun sastra, sauger kepanggih ing nalar, saya sae

karya sastra menika. Awit saking menika alur asring kasebat *misterius* nanging ugi *intelektual*.

Anggenipun misterius inggih menika sakboten-botenipun amargi nyicil, boten urut, lan ndadosaken pitakenan-pitakenan. Anggenipun intelektual saboten-botenipun amargi pinanggih ing nalar kedadosan-kedadosanipun, konflik-konflikipun, sebab-sebabipun, saha pamunggelipun.

Sinebat nyicil, amargi ing aluring sastra menika saben perangan wetah boten langsung dipunrampungaken, upaminipun badhe nyariyosaken tiyang ingkang ayu, ing kaca 1 namung kaserat: *irunge kang mancung lurus iku ngatonake yen dheweke iku lantip ing panggraeta*, ing kaca 5 kaserat: *lambene kang tipis manis iku nengsemake banget, apa maneh yen pas mesem*, ing kaca 12 kaserat: *kulite kang ireng manis namahi gegambarane wong wadon kang ora mundur ing bot repot lan ewuh pakewuh*, ing kaca 20 kaserat: *anggone kenes lan manja iku ndadekake kanca-kancane sing priya gemes gemreget kepengin nyedhaki lan ndarbeni dheweke*.

Babagan anggenipun nyicil menika mila kedah dipunsengadi, supados pamaos boten kewowogen lan jeleh, kepara badhe ketagihan, gemreget selak kepengin mangertos candhakipun lan sawetahipun. Ing teori sastra, perangan ingkang damel ketagihaning pamaos menika kasebat *suspense*.

Sinebat boten urut, amargi pangripta kedah kupyia supados aluring sastra mila kadamel mlumpat majeng saha mundur supados langkung pikantuk wigatosipun pamaos. Alur sengadi kapunggel ing perangan tartamtu lajeng mundur wonten ing cariyos tebih saderengipun kedadosan ing mriku. Kanthi alur ingkang mundur tebih menika, pamaos badhe ngolah pepelingipun utawi engetanipun dhumateng cariyos ing perangan ngajeng, lajeng penggalihipun ngrantam-ngrantam kados pundi

menggah sambetipun kalih perangan kala wau. Boten nami mokal menawi pamaos sastra menika kedah cerdas utawi lajeng dados cerdas, amargi pikiranipun kaasah.

Sinebat ndadosaken pitakenan-pitakenan amargi pangripta kedah damel alur supados tansah wonten perangan ingkang ngewrat masalah enggal ingkang lajeng nuwuhaken pitakenan-pitakenan pamaosipun. Sinaosa latar papan kedadosanipun boten lumengser tebih, namung alur ingkang sae tansah damel kawontenan enggal ingkang ndadosaken pamaos tansah apitaken: badhe kados pundi kawontenan salajengipun. Upaminipun kados makaten.

Nalika semana Surati janji ing batine dhewe yen ora kepengin bali ing Bantul yen ing Jakarta iki dheweke durung bisa kasil ing uripe kanthi nggawa oleh-oleh kang murwat kanggo ibune. Saiki Surati wis rumangsa kasil uripe, duwe omah dhewe, mobil dhewe, sandhang panganggone ora mbreh-mbreh maneh, gelang kalung suweng, lan mas-masan simpenane wis luwih saka cukup, ning dheweke niyat ora arep bali nyang Bantul. Ora mung durung karep, nanging pancen emoh bali nyang tanah kelairane iku. Narna, wong lanang tanggane Bantul, kang dadi katresnane mentas wae ningkah karo wong wadon liya. Iku ndadekake pinggeting atine, mula ora kepengin bali ing Bantul. Nanging banjur kepiye tumrap ibune, sing mesthi wae wis padha banget kangene? Ibune wis sepuh lan ora saguh lelungan adoh, apa maneh tekan Jakarta nggone. Surati mung bisa ungkeb-ungkeb nangis ing kasur kamare.

Tuladha ing ngingil menika lajeng ndadosaken pamaos tuwuhan pitakenan kados pundi salajengipun, menapa malih upami perangan menika lajeng kapunggel kanthi nyariyosaken kedadosan sanesipun. Cariyos salajengipun saged kemawon Surati kepeksa wangsul dhateng Bantul, lan kepanggih kaliyan Narna. Cariyos patemonipun Surati kaliyan Narna menika

ingkang kaajeng-ajeng pamaos. Pangripta boten kedah nyariyosaken patemonipun Surati kaliyan Narna. Upaminipun dipuncariyosaken bilih: *Surati tetep boten purun wangsl dhateng Bantul, nanging lajeng ngantos ibunipun gerah nemen. Adhikipun Surati sampun kaping kalih ngajak Surati wangsl Bantul, nanging Surati Puguh, ngantos adhikipun srengen lan boten badhe kekabar dhateng Surati upami ibukipun nemahi kedadosan menapa kemawon.*

Sakwingkingipun cariyos menika ugi lajeng ndadosaken pitakenanipun pamaos. Pitakenanipun pamaos ingkang ndadosaken pamaos tansah pengin mangertos cariyos candhakipun menika, ingkang kados makaten menika ingkang kedah dipunpersudi supados alur tansah narik kawigatosanipun pamaos.

Alur saged kapunggel ing perangan pundi kemawon, nanging ugi kedah nggadhahi pangangkah supados narik kawigatosaning pamaos, inggih menika kanthi cara ndadosaken pamaos ketagihan dhumateng cariyos candhakipun. Perangan-perangan ingkang saged kapunggel saengga ndadosaken ketagihaning pamaos, antawisipun inggih menika perangan badhe mutusaken perkawis ageng nanging kacandhet amargi kawontenan tartamtu. Tuladhanipun ing antawisipun: (1) lurah meh dipunlantik, nalika kawiwitan sumpah pelantikan, wonten paraga ingkang nyandhet boten trimah, dereng ngantos cetha anggenipun boten trimah lajeng sampun kapunggel, (2) ing acara ijab qobul, sampun kawiwitan, lajeng wonten pawestri ngajak anakipun ngaken minangka semahipun calon manten kakung, lajeng kapunggel, (3) eksekusi griya badhe dipunsita bank, ngertos-ngertos wonten paraga sagah ngesahi utang saengga boten estu dipuneksekusi, dereng ngantos cetha sinten paraga menika sampun kapunggel, lan sapitutupun.

Amargi perangan tartamtu menika kapunggel, pamaos lajeng ngendhem pitakenan, malah boten lajeng pikantuk jawaban cindhakipun cariyos, mila saya pengin mangertos cindhakipun. Pamaos lajeng dipunsuguhi perangan cariyos enggal, bamban malih, nyandhak prekawis seje malih nanging tasih gadhah gembolan pitakenan ingkang saderengipun. Makaten salah satunggal cara pamunggel aluring cariyos.

Babagan pamunggeling cariyos ugi saged kanthi cara *flash back* utawi *sorot balik*, inggih menika alur cariyos ingkang lajeng pindhah ing wekdal rumiyin utawi rumiyin sanget. Caranipun saged paraganipun kemutan dhateng kedadosan ing wekdal rumiyin, saged paraga sanes ingkang nyariyosaken kawontenan satunggaling paraga rikala semanten, utawi cara-cara sanesipun. Sorot balik saboten-botenipun saged kangege damel pamaos lajeng nggadhahi perangan ingkang kedah dipunemut-emut malih, inggih menika peranganing cariyos ingkang sampun nate kawaos, namung dereng cetha. Sasampunipun maos perangan *sorot balik*, ing pangraosipun, pamaos lajeng ngrajut nempuk-nempukaken perangan-peranganing cariyos wau saengga dados wetah lan cetha.

Perangan sorot balik wau, sepisan, lajeng ndadosaken pamaos rumaos nggadhahi raos marem sasampunipun kemutan malih cariyos ing ngajeng, malah lajeng trep kaliyan nalar pikiranipun ngengingi kedadosan ing perangan wau ngantos rumaos bilih wetahing cariyosipun ing perangan wau kecepeng utawi saged dipunmangertosi. Estunipun, menapa ingkang dipunmangertosi pamaos wau, dereng mesthi leres, mandar menawi pangripta sengadi damel aluripun mbulet utawi ruwet, perangan sorot balik ingkang sawau sampun dipunkinten cetha, lajeng tasih wewah malah lajeng boten cetha malih. Tuladhanipun makaten.

Kaca 70, dipuncariyosaken bilih: *Wiwaha kepranan dhumateng Rini, wanita sanes garwanipun, lajeng sami kangsen badhe kesah dhateng Bandung*. Cariyos lajeng kapunggel ing mriku. Ing kaca 89, kacariyosaken bilih: *Rini kemutan rikala sesarengan Wiwaha kesah dhateng Bandung, malah lajeng dumugi Lembang, sami pepasihan*. Anggenipun ngemut-emut patemonipun kaliyan Wiwaha menika, *Rini nyebat-nyebat naminipun Mas Wiwaha kaliyan ngelus-elus padharanipun ingkang wiwit ageng amargi wawrat*. Ngantos dumugi perangan kaca 89 menika, saged ugi pamaos lajeng nginten bilih, rikala semanten Rini saestu kesah kaliyan Wiwaha dhateng Bandung ugi dhateng lembang, kekalihipun sami nindakaken pepasihan, saengga Rini wawrat awit anggenipun tumindak kaliyan Wiwaha. Ing kaca 90 saha 91, *Rini kepanggih Budi, lajeng sami ngrembag anggenipun sami badhe ningkahan awit wawratipun Rini sampun saya ageng. Budi malah rumaos bingah awit badhe saged mbuktekaken dhateng tilas sisihanipun bilih piyambakipun boten gabug*. Dumugi kaca 91 menika, temtu kemawon pamaos nggadhahi pamanggih bilih Rini ngandheg awit tumindakipun kaliyan Wiwaha, utawi saged ugi mila kaliyan Budi menawi Budi mila boten gabug.

Cariyos ngenginggi Rini menika temtu tasih saged werni-werni butulipun, mila saged kaliyan Wiwaha, saged kaliyan Budi, mandar ugi saged dipundamel cariyos wontenipun paraga dokter ingkang nindakaken tes DNA bilih bapakipun lare ingkang mbabar saking Rini sanes Wiwaha, ugi sanes Budi, ateges priya sanesipun malih. Sedaya wau racikanipun sambetipun kaliyan alur *sorot balik*, ugi *suspense*.

Sanesipun perangan menika, babagan alur ugi magepokan kaliyan surprise, inggih menika peranganing cariyos ingkang ndadosaken pamaos kaget, awit boten nginten. Ing tuladha

ngnggil menika, menawi cariyosipun dipunothak-athik ing antawisipun Rini, Wiwaha, saha Budi teras, temtu kemawon pamaos boten wonten panginten bilih badhe wonten priya sanes ingkang magepokan kaliyan wawratipun Rini. Perangan pungkasan, inggih menika nalika dokter ngetes DNA menika saged dados perangan *surprise*, menapa malih menawi kacariyosaken bilih paraga ingkang trep DNA-nipun menika paraga ingkang estunipun ing ngajeng sampun kacariyosaken, nanging sengadi boten kacariyosaken sesambutan katresnan kaliyan Rini, upaminipun sopir pribadi bapakipun Rini. Perangan *surprise* ugi mewahi kekiyataniipun alur.

Tasih wonten peranganing alur ingkang kedah dipunmangertosi pangripta, inggih menika sinebat *pembayangan* utawi *foreshadowing*. Perangan menika, ugi saged kangge mbiyantu kekiyatuning alur, inggih menika kanthi nggiring pamanggihipun pamaos bilih badhe dumados kawontenan tartamtu. Tuladha ngengingi *foreshadowing*, ingkang kaprah ing Jawi inggih menika, kedhawahan cecak, foto manten pecah, ngasta gelas ing nampan lajeng dhawah lan pecah, keduteng ing perangan-peranganing badan, ngimpi, kesandhung, kepanggih sawer ing mergi, tiyang sakit taken jam, lan sapiturutipun ingkang saperangan asring dipuntegesi minangka ngalamat awon utawi mandar sae. Ing sastra-sastra lami, tandha-tandha menika asring dipuntegesi kados ingkang kaprah ing masyarakat, upaminipun ketiban cecak tegesipun badhe nampi piawon. Ing sastra modern, maknanipun boten kedah ngaten, mandar saged kemawon, ketiban cecak lajeng pikantuk nasib sae, upaminipun katampi nyambut damel. Foto manten dhawah pecah, lajeng gelas pecah, boten kedah nggadhahi teges awon, saged kemawon dipuntegesi sae, inggih menika damel enggaling kawontenan, upami tiyang bebrayan lajeng semi trubus malih katresnanipun, mandar kados

manten enggal. Keduten, ngimpi, kesandhung, lan sapiturutipun, boten kedah nggadhahi teges kados ingkang sampun kaprah ing masyarakat, saged dipuntegesi enggal.

Pungkasan, alur mila kedah logis, pinanggih nalar. Sedaya peranganing sastra, kedah nggadhahi sesambetan ingkang asipat *kausalitas*, perangan setunggal dados sebabing perangan sanesipun. Babagan menika sipatipun kedah pinanggih nalar. Tiyang paben dedreg menika boten badhe kelampahan menawi sebabipun namung sepele lajeng ujug-ujug dedreg. Aluripun kedah logis, inggih menika sinaosa sebabipun sepele, dipundamel saya panas saya sami anggenipun muntab, lajeng nembe dedreg. Upaminipun cariyos kepanggihipun Surati kaliyan Narna, sambetipun cariyos ing nginggil, makaten.

Kanthi kepeksa Surati kudu nampani tangan salamane Narna. Rikala semana mung saukara sing kawetu saka pangucaping Narna: "Aku njaluk ngapura, senajan iki kabeh dudu salahku". Cengkelak, Surati gage mlengos lan arep mlayu, nanging kacandhet tangane dening Narna.

“Dudu salahmu, iki salahku, ngono?! Licik banget sampeyan!”

“Surati, wis udakara nem sasi kono ora kundur, ya tanpa kekabar, SMS apa apa, apa maneh telepon, ora belas. Aku sing telepon ora nate kokangkat, SMS ora dibales, udakara rong sasi aku ngampet, nganti gempung atiku”

“Sampeyan sing njaluk ta supaya kangene dhewe ndadi, supaya patemon iki dadi gayeng? Ya ta? Iku perkaraku apa kono sing sengaja pengin ngedoh? Yen aku ora telephon, SMS, ning aku tetep kirim dhuwit mbantu kono, amarga sambat Ibumu gerah!”

“Ooo kuwi ta jalarane! Kowe ngungkit-ungkit dhuwit wewehmu, takijoli mengko! Bareng kowe wis sukses njur emoh sambung karo aku”

“Cukup! Kowe sing ninggal rabi karo planyahan kae! Dudu aku!”. Muni ngono mau Surati karo mlayu nglungani Narna. Narna mung mlenggong gela awit satemene patemon mau mung kepengin kanggo nerangake marang Surati, supaya Surati bisa maklum marang kahanane kang kepeksa kudu ngrabeni prawan tuwa kang wis nanggung sakabehing ragat kanggo gerahe ibune. Nanging malah saiki saya adoh saka kekarepane anggone arep njaluk ngapura, anggone arep tetep ngurmati Surati. Lungane Surati mung disawang mlenggong, kosong dening Narna.

Makaten tuladha urutaning greget ing alur, ingkang kedah *logis*. Babagan logising alur sastra, boten namung logis pinanggih nalar, nanging ugi logis trep kaliyan jinising sastra. Babagan logisipun alur asring kasebat *plausible*, lan drajad tinemu-nalaring alur kasebat *plausibilitas*. Jinising sastra asring nggadhahi perangan-peranganing alur ingkang asipat pamijen utawi khusus, ingkang magepokan kaliyan bab logis lan botenipun karya sastra. Upaminipun paraga manungsa saged mabur, menawi ing jinising sastra wayang, menika logis. Paraga Gathutkaca, Kresna, Anoman, Dasamuka, lan sapiturutipun ing jinising sastra wayang, menika paraga-paraga ingkang kacariyosaken saged mabur, menika logis. Malah menawi Gathutkaca boten saged mabur, menika kedah wonten alasan-alasanipun, supados dados logis (*plausible*). Semanten ugi wonten ing karya sastra jagading lelembut, anggenipun molahaken paraga lelembut saha latar kawontenanipun bebas sanget. Latar papan, ingkang asring sinebat angker, saged kacariyosaken kanthi sarwa aneh, namung mila kedah makaten supados *plausible*. Upaminipun, kursi saged pindhah papanipun piyambak, cendhela saged mbikak-nutup piyambak, lampu saged pejah piyambak, wonten tangan tanpa lengen saged mrambat, namung sirah saged ngglundhung piyambak, lan sapiturutipun, menika limrah, malah menawi boten

wonten ingkang makaten tumrap sastra jagading lelembut boten *plausible*, boten pinanggih nalar.

Ing karya sastra modern, pangripta kedah kupyia supados alur menika saged kempel, utawi tansah kawengku ing temanipun. Alur sampun ngantos nggladrah nilaraken tema pokokipun. Alur ingkang nggladrah nilar saking tema pokokipun, sinebat nyimpang utawi *digresi* (Sudjiman, 1986), menika ing sastra modern dipunanggep kirang sae.

Ing karya-karya sastra Jawi modern amargi kaprabawan struktur sastra Barat, kathah-kathahipun sampun boten sami nyerat cariyos ingkang nyimpang saking alur pokok (*digresi*). Namung ingkang sastra tradhisional, *digresi* asring boten dados cacatan, mandar saperangan tradhisinipun, mila wonten alur ingkang nyimpang lan dipun perlakukan. Wonten ing sastra gancaran, asring *amanat* menika dipunserat langsung tumrap pamaos, kanthi mendhet wosing cariyos, upaminipun lajeng kaserat makaten: “*Mila para pamaos, kula aturi ngemut-emut, kados cariyos ing ngajeng menika pinagka tuladha, bilih tiyang gadhah damel mantu, menawi boten ngetang wragadipun saking pundi, namung mbujung gebyar utawi wah, lajeng ing tembe tombokipun boten gadhah, temahan boten sae sedayanipun*”.

Perangan menika nyebal saking cariyosipun ingkang sakderengipun ngginakaken basa ngoko. Semanten ugi ingkang asipat drama, upaminipun ing adhegan ringgit, perangan limbukan, gara-gara, saha cantrikan, estunipun kathah ingkang asipat digresi, nanging amargi dipunbetahaken dening tradhisi, inggih saged katampi kanthi sae, boten ndadosaken cacatan, mandar dados kekiyataniipun.

(2). Paraga

Paraga ing karya sastra, inggih menika wujud menapa kemawon ingkang kacariyosaken nindakaken menapa kemawon, kanthi kekajengan saha kawontenan menapa kemawon. Paraga ing karya sastra saged tiyang, kewan, lelebut, boneka, patung, utawi samukawis ingkang saged tata jalma, utawi nindakaken menapa kemawon. Sinaosa kewan utawi samukawis, ing karya sastra asring kacariyosaken nggadhahi kekajengan saha tumindak kados manungsa. Wosipun, pangripta sastra nggadhahi hak sakajengipun anggenipun badhe ndhapuk paraga ing sastranipun, uger trep kaliyan jinising karya sastranipun, ugi trep kaliyan latar kawontenanipun, saha pinanggih nalar ing aluripun.

Paraga-paraga menika nggadhahi wujud (fisiologis), watak lan kekajengan (psikologis), lan kawontenan ing golonganipun piyambak (sosiologis). Ing sastra modern, ingkang asipat *realis* (kados kasunyatan), mesthinipun kawontenanipun psikologis paraga, asipat gampil ewah (*dynamis*), awit kaprabawan saking pepinginanipun utawi caranipun nanggapi kawontenan ing sakiwa-tengenipun. Saking kawontenan psikologisipun wau, paraga menika saged nggadhahi watak ingkang malik grembyang (awatak dinamis), saking watakipun ingkang sae lajeng saged dados awon, utawi saking awatak awon dados awatak sae sanget. Tiyang ingkang awon sanget, upaminipun brandhal, kecu, gedhor, sapiturutipun, lajeng amargi klentu nyakiti ngrampok lan nyakiti anakipun piyambak, saged malik grembyang dados tiyang ingkang mratobat, dados tiyang ingkang sae sanget. Makaten ugi suwalikipun. Pangripta sastra (Jawi) modern ingkang sae, kedahipun ugi nengenaken babagan psikologisipun paraga, saengga asiling karya sastranipun dados sae lan narik kawigatosaning pamaos.

Ing sastra tradhisional, kalebet sastra Jawi tradhisional, babagan ewah-ewahanan psikologisipun paraga asring namung asipat sawetawis kemawon, nanging lajeng wangslu ing sipat dhasaripun. Babagan menika kados ingkang sampun nate kaandharaken dening Kuntowijoyo (1984: 127-129), bilih ing sastra tradhisional Indonesia, paraga boten kadhapuk adhedhasar ewah-ewahaning psikologinipun, nanging namung nengenaken ewah-ewahaning kedadosan. Kedadosan-kedadosan boten ndadosaken ewahing watak kajiwaniipun paraga. Watakipun paraga tetep kemawon sinaosa nyrambahai kedadosan-kedadosan ingkang awrat. Paraga-paraga kadhapuk namung kangge ndhapuk kedadosan-kedadosanipun, boten lajeng ngewahi watak saha psikologinipun. Wataking para paraga sampun katetepaken adhedhasar jinis-jinising watak miturut masyarakatipun. Liripun, para paraga menika sampun katetepaken wataknipun adhedhasar watak-watak ingkang wonten ing masyarakatipun. Tuladha ingkang paling trep inggih menika ing sastra ringgit purwa. Wataking para paraga ing ringgit purwa menika ajeg kemawon, saking lairipun ngantos dumugining pejah, para paraga watakipun tetep utawi ajeg. Werkudara ingkang nggadhahi watak jujur, kendel, teguh budinipun, lan sapiturutipun, mila sampun ketingal saking rikala lairipun, malah anggenipun lair sampun ngginakaken cawet poleng bang bintulu, minangka pralambang watakipun.

Paraga ing karya sastra, sami kaliyan alur, nggadhahi sipat ingkang mligi, trep kaliyan jinising sastra. Ing jinising sastra wayang, paraganipun saged raseksa, gajah, gunung, saha pusaka, ingkang saged tata jalma, inggih menika micanten saha gadhah kekajengan. Ing jinising sastra babad, sastra dongeng, saha jagading lelebut, ugi makaten.

Paraga ing sastra ugi kedah trep kaliyan lataripun. Ing sastra ingkang lataripun *realistik*, inggih menika sarwa limrah kados kasunyatan gesangsa manungsa ing jaman samenika, paraganipun sampun ngantos kadamel saged mabur, kejawi dipunawiti kanthi pawadan ingkang pinanggih nalar. Upaminipun, dipundamel lataripun paling modern saengga saben tiyang nggadhahi piranti pambiyantu ingkang ndadosaken saged mabur. Ing jinising sastra jagading lelembut, lataripun sarwi mistis, donyaning ghaib, mila limrah menawi wonten paraga ghaib, awujud lelembut, ingkang saged tumindak werni-werni, sinaosa menika boten limrah tumraping kawontenan ing kasunyataning manungsa. Ing sastra ringgit kathah paraga ingkang saged mabur, wonten paraga ingkang saged ngambles bumi, tasih kathah paraga ingkang sekti mandraguna, amargi latar kawontenanipun ing jaman rikala tasih kathah paraga ingkang nindakaken tapa, wonten latar pertapan, kadewatan, lan sapiturutipun ingkang ing jaman samenika mila sampun boten kalimrah.

Paraga ing karya sastra gancaran, dados perangan ingkang manja utawi penting sanget, inggih menika kangge ngrambataken aluring cariyos, ingkang sambetipun kaliyan watak saha kekajenganipun piyambak-piyambak. Saben paraga nggadhahi watak lan kekajenganipun piyambak-piyambak, ingkang saged sami saha saged beda kaliyan watak lan kekajenganipun paraga sanesipun. Menawi watak lan kekajengan ingkang beda lajeng gathuk ing antawisipun para paraga, menika asring ndadosaken paben utawi *konflik*. Konflik inggih menika kawontenan ingkang dipunalami paraga, ingkang dumados awit saking watak, pikiran, saha kekajengan ingkang beda ing antawisipun kalih pihak utawi langkung. Tumrap paraga, mesthinipun konflik menika boten ngremenaken, upami kapurih milih, paraga menika pilih boten

ngalami utawi nemahi *konflik* menika (Meredith & Fitzgeralt, via Nurgiyantoro, 1995).

Tumrap karya sastra, *konflik* mila asring dipundamel dening pangriptanipun, supados sastra menika langkung nges, langkung serem utawi langkung *dramatic* cariyosipun. *Konflik* saged kaperang dados kalih, inggih menika *konflik internal* kaliyan *konflik eksternal*. *Konflik internal* menika dumados ing salebeting batosipun setunggal paraga, wondene *konflik eksternal* dumados antawisipun paraga kaliyan paraga sanesipun, utawi kaliyan alam sakiwa-tengenipun.

Konflik ugi saged kaperang dados *konflik psikologis*, *konflik fisik*, saha *konflik social*. *Konflik psikologis* dumados ing batosipun setunggal paraga, *konflik fisik* arupi mrawasa *fisik* utawi badan, wondene *konflik social* dumados ing antawisipun paraga kaliyan paraga sanes ingkang magepokan kaliyan masyarakat. Estunipun *konflik fisik* saha *konflik social* ugi sampun kawiwitan utawi dipunpungkasi kanthi *konflik psikologis*, mila tumrap pangripta kedah saged ngentha-entha ngripta tetembunganipun, saha badhe nengenaken konflik menapa.

Sambetipun kaliyan jinising sastra, mliginipun sastra drama ingkang badhe kapanggungaken, langkung prayogi kathah konflik fisik saha sosialipun, supados langkung *dramatic*, langkung trep pinangka drama panggung ingkang nengenaken tontonan, utawi *performance*. Wondene drama radio ingkang namung kepireng (*audio*), meh sami kaliyan ingkang awujud gancaran (prosa) ingkang minangka sastra waosan, saged nengenaken konflik psikologis. Beda malih menawi ing media film (*audio visual*) ingkang langkung majeng teknik garapanipun, temtu langkung bebas, badhe nengenaken menapanipun.

Konflik ugi saged kaperang awit bobot ginanipun ing karya sastranipun, inggih menika konflik pokok saha konflik tambahan.

Konflik pokok menika mesthi kemawon dumados ing paraga pokok utawi paragatama, dene konflik tambahan, saged dipun alami dening paraga tama, ugi saged dipunalami paraga tambahan. Konflik pokok ingkang dipunalami paragatama, mesthi kemawon ugi mapan ing alur pokok saha tema pokok. Konflik pokok ingkang mrambat saya dedreg, utawi saya panas suwasUpami karya sastra kasebat dipunringkes, perangan alur ingkang ngewrat konflik pokok boten dipun icali. Nanipun, dangu-dangu dados puncaking amelur utawi klimaks. Dados, ing perangan klimaks menika, mesthi wonten paragatamanipun, alur pokokipun, saha tema pokokipun.

Ing pakaryan ngringkes karya sastra, saya penting peranganing cariyos, kalebet perangan konflik pokok, saya boten samesthinipun dipunicali. Suwalikipun, saya boten penting peranganing cariyos, kalebet konflik-konflik tambahan, saya tegel anggenipun ngicali perangan wau. Babagan menika dados pathokan trep lan botenipun ringkesaning cariyos sastra.

Tumrap pangripta sastra gancaran, upami ngginakaken ngengrengan saderengipun, tema pokok, konflik pokok, saha paragatama, kedah dipunngengreng rumiyin supados tetiganipun tansah rumaket, lan ing perangan klimaks mesthinipun ngewrat konflik pokok, paragatama, saha gayut sanget kaliyan tema pokokipun.

(3). Latar utawi *Setting*

Latar inggih menika papan, wekdal, kawontenaning masyarakat, sarta swasana ing kedadosan ingkang dipunalami paraga. Latar mila dados perangan ingkang nglimputi kawontenanipun paraga, saengga saperangan wataking paraga mesthinipun sesambutan sanget kaliyan lataripun. Latar saged ndadosaken paraga kaprabawan, saengga wataking paraga lajeng

ewah, upaminipun paraga ingkang manggihi papan ingkang angker lajeng dados ajrih. Latar sosial ingkang sarwa kasar, upaminipun bapakipun kaliyan ibunipun asring mara tangan, ngeplaki saking rikala alitipun, kancanipun akrab asring gelut, kancanipun akrab wonten sekolah ugi asring ngeplaki kancanipun, menika saged ndadosaken paraga lajeng dados ndherek kasar, tegel ngantemi kancanipun.

Suwalikipun ugi wonten latar ingkang sengadi dipundamel boten mangaribawani paraganipun, ing pangangkah nggambarkeren bilih paraga menika nggadhahi kapribaden ingkang kiyat sanget. Upaminipun, sinaosa gesang minangka sopir ingkang kanca-kancanipun sami remen inum-inuman ngantos mabuk, nanging paraga sopir setunggal wau tetep mawon alus gesangipun, boten purun mabuk-mabukan, sinaosa silatipun mumpuni, nanging ugi boten remen kerengan, tansah sopan dhumateng tiyang sanes.

Tumrap pangripta, mesthinipun kedah pinter milih saha nggarap lataripun, supados saged mbiyantu wataking paraganipun. Pangripta saged milih damel latar trep kaliyan wataking paraga, menapa suwalikipun, lataripun dipundamel beda sanget kaliyan watakipun. Sedaya kala wau kedah dipunlimbang kanthi pawadan ingkang kiyat, supados boten muspra anggenipun ndhapuk lataripun.

Latar papan ingkang asring kagayutaken kaliyan maknanipun sastra, sakboten-botenipun wonten werni kalih, inggih menika (1) ngginakaken namining papan ingkang mila wonten ing kawontenan saknyatanipun, upaminipun kitha-kitha, kecamatan, ngantos namining kalurahan ingkang mila wonten saestu ing bumi menika. Upaminipun Pasar Bering Harja ing Jogja, (2) ngginakaken namining papan-papan ingkang nggadhahi teges simbolik, ingkang gegayutan kaliyan kawontenanipun cariyos,

upaminipun Pasetran Ganda Mayit, minangka papaning para lelebut. Pasetran nggadhahi teges papan, ganda ateges ambet, mayit ateges tiyang pejah, mila boten nggumunaken bilih nggadhahi teges papaning para lelebut. Tuladha sanesipun, ing cerak *Matine Sura Topeng* wonten naminipun papan: Kuburan Lemah Abang, ingkang saged dipuntegesi papan pejahiripun golonganing abrit, utawi pengapesanipun partai tartamtu. Saged nggadhahi teges simbolik, kanthi bukti konteksipun ingkang ugi simbolik. Sura Topeng menika namining paraga lurah ingkang minangka symbol panguwaos (ing mriku minangka simboling Presiden).

Ing jinising sastra tartamtu, asring nggadhahi latar papan ingkang mligi, upaminipun ing sastra tradhisional ingkang kaprabawan kapitadosan Hindu, wonten latar papan Kahyangan, Pasetran Ganda Mayit, sak lebeting bumi, sak nginggiling langit sap pitu, alam pangrantunan (lokantara), lan sapiturutipun. Latar papan ing jinising dongeng, kados dene latar wekdalipun, boten nate kagarap, namung kasebat ing wana, ing pinggiring lepen utawi samodra, ing wanci sonten, enjing, lan sapiturutipun.

Latar wekdal, ing sastra modern kathah ingkang kados riil, ingih menika pangripta nyerataken wekdalipun kados dene saestu sampun nate kelampahan utawi badhe kalampahan, inggih menika kanthi cara nyerat wekdalipun komplit, upaminipun dinten, tanggal, wulan, saha taunipun. Ing sastra babad, angka taun asring kaserat kanthi sengkalan, ingih menika angka taun ingkang dipunserat kanthi sinandhi, ngginkaken tembung-tembung ingkang ngemu angka. Tuladhanipun: tangan = 2, ilang = 0, jagad = 1, limang = 5, lajeng 2015 kaserat limang jagad ilang ing tangan.

Latar wekdal, saged wanci ingkang sampun kepengker, utawi ingkang badhe kelampahan. Upami ingkang badhe

kelampahan, upami badhe riil, pangripta kedah pinter anggenipun ndhapuk latar, saha karakteripun paraga kanthi logis. Upaminipun dipundamel 50 taun malih, ateges kedah saged ngentha-entha, upami teknologi, gih sampun sepinten majengipun. Upaminipun pesawat terbang kinten-kinten gih sampun pesawat ingkang saged dingge saben tiyang, saben tiyang sampun ngangge pesawat piyambak-piyambak ingkang *praktis*. Upami komunikasi, sampun limrah nginakaken HP ingkang programipun manut kaliyan menapa ingkang dipunpikir, sampun boten digital malih, cekap dipunpikiraken, hp sampun operasional piyambak. KTP sampun boten wonten, ingkang wonten chips data identitas ingkang dipunsusukaken ing nglebeting lengen, dados saben mlebet instansi tartamtu sampun kenging kewaos ing ditektori identitasipun saben paraga, lan sapiturutipun. Sistem sosialipun, mesthinipun ugi sampun beda kaliyan samenika, upaminipun saben tiyang sami egois, aku-aku kowe-kowe. Tasih kathah malih ingkang kedah dipunentha-entha saksampunipun 50 warsa saking samenika, saengga kraos logis.

Latar sosial ingkang riil, ugi kedah trep kaliyan wacana umum, tegesipun trep kaliyan kawontenan umum, lan pangenthaning masyarakat umum, upami badhe nyariyosaken ingkang pamijen, liripun beda kaliyan padatanipun, nggih kedah wonten ukara-ukara kangege pawadanipun. Tuladhanipun, menawi wonten ing padhusunan kok ramenipun kados wonten ing kitha, gih kedah dipunsukani pawadan. Upami wonten pak camat ingkang micanten ngoko kaliyan pak bupati, nggih kedah dipunsukani pawadan. Ingkang kados makaten menika supados karya menika saged katampi dening pamaos.

Latar sosial prayoginipun ugi mbiyantu dhateng wataking paraga, supados langkung ndadosaken wataking paraga langkung logis. Upaminipun wonten ing kalanganipun para priyayi, nggih

prayogi paraganipun kadamel alus-alus. Ewa semanten menawi badhe kadamel paraga kasar ing kalanganipun priyayi, kedah dipundamel pawadanipun. Tuladhanipun, paraga menika rikala alitipun ndherek pak likipun ing kitha pelabuhan. Anggenipun ndherek ngantos saged dados kernet trek. Sasampunipun kelas kalih SMA sampun boten purun nerasaken sekolahipun. Kanca-kancanipun sami remen ngabotohan, colong-jupuk, njambret, lan sanesipun. Mila menawi lajeng dados paraga ingkang kasar gih limrah mawon. Suwalikipun, saged kemawon kadamel wonten ing latar social ingkang sarwa kasar, paraganipun alus, sopan santun, micara ugi alus, ngurmati sanget dhateng tiyang sanes, ugi kepetang sanget anggenipun tanggan jawab, lan sapiturutipun.

Latar swasana ugi penting kangge nggiring kawontenan candrahipun saha ingkang nembe kalampahan. Ing cariyos jagading lelembut, swasana angker dados titikanipun badhe wontenipun lelembut. Nanging ugi boten kedah papan ingkang sinebat angker lajeng wonten lelembutipun, menawi badhe kangge pawadan pangangkah sanesipun. Bakunipun latar swasana menika penting sanget kangge miwiti kedadosan-kedadosan salajengipun saha kedadosan nalika menika.

Wosipun, latar prayoginipun saged ngiyataken perangan-perangan sanesipun, mliginipun paraga, alur, konflik, kedadosan-kedadosanipun, saha perangan-perangan sanesipun malih. Mila saking menika, tumrap pangripta sastra, kedah nggatosaken lataripun lan kedah dipundamel kangge ngiyataken perangan-perangan sanesipun.

d). Sarana Sastra

Sarana sastra (*literary devices*) inggih menika cara ingkang dipunangge pangripta kangge milih saha ngronce perangan-peranganing cariyos, inggih menika kedadosan-kedadosan, saengga

dados cariyos ingkang nggadhahi makna ingkang langkung narik kawigatosan. Ancasing sarana sastra inggih menika supados pamaos saged nampi saha maknani karya sastra kados ingkang dados kekajenganipun pangripta. Ingkang kalebet sarana sastra inggih menika *sudut pandang* anggenipun nyariyosaken, lelewaning basa (*gaya bahasa*) lan nada, lan *simbolisme* (Nurgiyantoro, 1995). Ing ngandhap badhe kaandharaken sawetawis.

(1). Sudut Pandang

Sudut pandang utawi *point of view* utawi *viewpoint*, inggih menika cara pangripta badhe dados sinten ing cariyosipun utawi ing pundi pernahipun pangripta sambetipun kaliyan cariyosipun (Nurgiyantoro, 1995). Pangripta saged minangka paraganing cariyos rikala nyariyosaken, dados ing mriki pangripta mlebet ing karya sastranipun. Pangripta ugi saged minangka dhalanging cariyos, dados pernahing pangripta wonten ing jawining cariyos.

Ing nginggil sampun kaserat bilih ing sastra gancaran, saperangan ageng isinipun cariyos utawi *narasi*, lan saperangan sanesipun isinipun ginem utawi *dialog*. Ing perangan cariyos utawi narasi menika saged katitik babagan *sudut pandang*, inggih menika ingkang dipuncariyosaken si Aku utawi Kula, menapa Dheweke utawi Piyambakipun. Menawi ingkang dipuncariyosaken menika Aku ateges kasebat gaya Aku, menawi ingkang dipuncariyosaken menika Dheweke ateges gaya Dheweke (gaya *Dia*).

(a). Gaya Aku

Menawi ingkang dipuncariyosaken menika Aku, utawi pangripta dados paraganing cariyos Aku, rikala pangripta nyariyosaken piyambakipun (pangripta) temtu lajeng ngginakken tembung “aku”, mila lajeng kasebat “gaya aku”.

Ing mriki si Aku menika saged dados paraga menapa kemawon, utawi sinten kemawon. Si Aku saged ugi lare alit umur 10-an taun, simbah ingkang sampun boten cetha paningalipun, paraga ingkang nakal sanget lan asring goroh, lan sapiturutipun. Ingkang paling penting kedah dipunemut-emut pangripta, inggih menika rikala pangripta nyariyosaken kanthi paraga lare alit, nggih kedah saged mangertosi menawi lare alit menika pangertosanipun ing bab-bab tartamtu sepinten, menika anggenipun nyariyosaken ugi kedah winates sapangertosanipun lare menika. Upami pangripta cariyos lumantar embah ingkang paningalipun sampun boten cetha, nggih kedah wonten pangaken utawi cariyos bilih mripatipun sampun boten saged ningali kanthi cetha saengga saged ugi klenlu panduginipun. Semanten ugi menawi ingkang nyariyosaken menika A inggih tiyang nakal ingkang ugi asring goroh, lah temtu gorohipun menika nggadhahi maksud, mila menawi goroh nggih kedah wonten pawadanipun, saha perlu wonten paraga sanesipun ingkang saged nerangaken bilih paraga A ingkang cariyos menika goroh kanthi pawadan tartamtu.

Ing satunggaling novel utawi roman, saged ugi paraga panyariyosipun kathah. Ing saben bab, ingkang nyariyosaken saged beda-beda. Bab I ingkang cariyos A, bab II B, bab III C, lan sapiturutipun. Babagan menika tuladhanipun wonten ing novel *Kinanti* anggitaniipun Margaretha Widhi Pratiwi. Ing novel menika saben bab ingkang nyariyosaken satunggal paraga, ing bab sanesipun paraga sanes. Paraga ingkang cariyos inggih menika Sujarwa, Yulia, Kelik, saha Kinanti. Ing sastra ingkang panyariyosipun kathah, upami wonten paraga ingkang goroh cariyosipun, kedah nggadhahi pawadan, ingkang mesthinipun nguntungaken paraga

panyariyos menika. Upaminipun Yulia menika nakal, lajeng goroh, pawadanipun supados Yulia menika boten dipunanggep lepat. Pamaos, saged ugi klenetu panampi, ndugi bilih cariyosipun Yulia wau leres, boten goroh. Supados pamaos boten lepat panduginipun, paraga-paraga sanesipun ugi kedah nyariyosaken perangan ingkang wonten gorohipun Yulia menika, saengga pamaos lajeng mangertos bilih Yulia goroh ing perangan menika.

Miturut teori, wonten kekiranganipun gaya Aku, inggih menika si Aku boten saged nyariyosaken menapa kemawon ingkang boten dipunsipati kanthi pancandriyanipun. Si Aku mila boten saged nyariyosaken menapa kemawon ingkang boten dipunsipati pancandriyanipun, nanging saged cariyos amargi nampi cariyos saking paraga sanesipun, saged ndugi kinten-kintenipun miturut logikanipun. Awit saking menika lajeng saged ngginakaken tembung: manut kandhane si A....., jarene si A...., sajake...., yen ora kleru...., mesthine...., mbok menawa....., saka pangiraku.....lan sanes-sanesipun.

Ing babagan aluripun, menawi cariyosipun si Aku menika lepat, tetep kedah dipuntampi ing nalaripun pamaos, amargi si Aku mila boten nyipati utawi mangertos piyambak, namung saking cariyosipun paraga sanesipun, namung panginten, utawi namung dudutanipun paraga Aku kemawon ingkang mila saged lepat. Tuladhanipun makaten.

Aku weruh nom-noman lanang wadon banjur mlebu kamar sisihing kamarku. Rikala semana aku banjur krungu gebyar-gebyur ing kamar suwaliking tembok kamarku. Sajake ana sing banjur adus. Yen ora kleru pandugaku, anggone adus bareng, wong nyatane padha pating cekikik.

Sasampunipun pamaos maos perangan ing nginggil menika, temtu kemawon pamaos pitados dhateng si Aku, bilih nem-neman ingkang kacariyos menika mila sami adus sareng. Ing tuladha nginggil menika, si Aku ndugi menawi nem-neman jaler-estri menika pepacangan utawi mila semahipun. Cariyos pandugi menika saged ugi lepat, amargi boten semerep saestunipun, namung mireng saking suwaliking tembok panginepan mirahan.

Perangan menika lajeng dados perangan ingkang saged kangge dolanan tumrap pangripta, inggih menika mbebeda pamaos lumantar dolananing alur. Ing perangan ngajeng si Aku cariyos ndugi, ing wingking kacihna lepat, lajeng nembe dipunleresaken dening cariyosipun si Aku. Tuladhanipun makaten.

Aku dadi rumangsa salah marang ponakanku sakloron, sing rikala semana ndilalah nginep ana ing sisihing kamar panginepanku. Rikala semana aku mbatin yen sakloron iku padha pepacangan. Bareng saiki aku ngerti yen kae jebul kakang adhi ponakanku dhewe, hmm, rasa salah iki mbebedho aku dhewe, nutuh pikiranku dhewe, geneya saking anggonku kebangeten sujanan marang nom-noman jaman saiki.

Estunipun, menawi saking teorinipun, anggenipun boten saged nyariyosaken amargi boten nyipati piyambak menika kaanggep kekiranganipun gaya Aku, nanging saking bab wosing sastra minangka dolananing pangripta, bab menika mandar dados kekiyataniipun. Liripun, pamaos badhe radi bingung rumiyin, nanging menawi sampun rampung anggenipun maos lajeng rumaos saged nampi cariyosipun, kepara mandar rumaos plong awit lajeng ngambali perangan-

perangan ingkang dados pitakenaning manahipun, saha pikantuk katrangan ingkang cetha.

Gaya Aku, estunipun nggadhahi kekiyatán ing babagan raos pangraosipun si Aku, amargi paraga Aku lajeng kados langsung cariyos dhateng pamaos babagan raos pangraosipun menika. Upami pamaos saged ngayati kanthi gembleng, asring pamaos kados rumaos dados si Aku piyambak lajeng kados ngalami kedadosan kados ing cariyosipun. Menawi si Aku ngraosaken sedhiih, pamaos ugi saged ndherek sedhiih, mandar lajeng nangis, lan sapiturutipun. Pinangka tulda, ing satra jagading lelembut, kathah-kathahipun ngginakaken gaya Aku. Ing mriku asring ndadosaken pamaos lajeng kados ndherek ngalami ndherek ngraosaken ing cariyosipun.

(b) Gaya Dheweke utawi Piyambakipun (Gaya Dia)

Gaya Piyambakipun, inggih menika, pangripta nyariyosken kedadosan-kedadosan ingkang dipunalami dening paraga Piyambakipun (Dheweke). Pangripta boten dados paraganing cariyos, awit ingkang dipuncariyosaken tiyang sanes (dheweke). Ing gaya Dheweke menika wonten kalih, inggih menika: (a) pangripta saged minangka panyariyos ingkang sarwi mangertos, ingkang lajeng kasebat gaya Dhalang, utawi (b) panyariyos boten sarwi mangertos utawi namung minangka *pengamat* utawi minangka panitipriksa ingkang boten sedaya kawontenan dipunmangertosi, ingkang lajeng kasebat gaya Dheweke Panitipriksa. Kathah-kathahipun, pangripta ngginakaken gaya Dhalang, awit gaya Dhalang menika ingkang paling gampil amargi sadaya kawontenan, kalebet kawontenan ing salebetipun manah utawi pikiranipun paraga dipunmangertosi dening panyariyos utawi pangripta. Ing

gaya Dhalang menika, pangripta saged ngothak-athik sedaya kedadosan utawi sedaya cariyos kanthi pawadan menapa kemawon sakajengipun pangripta, tanpa wonten pambengan-pambengan ingkang boten dipunmangertosi. Liripun sedaya kawontenan dipunmangertosi dening panyariyos.

Sanesipun gaya Dheweke ingkang sarwa mangertos (gaya Dhalang), wonten pangripta ingkang ngginakaken gaya Dheweke Panitipriksa (*gaya Dia Pengamat*). Meh sami kaliyan gaya Aku, ingkang boten mangertosi dhumateng perangan-peranganing cariyos ingkang boten dipunsipati kanthi pancandriyanipun, gaya Dheweke Panitipriksa ugi boten mangertosi peranganing cariyos ingkang boten dipunsipati dening Dheweke Panitipriksa. Ing gaya menika kedadosan-kedadosan tartamtu ingkang asil saking cariyosipun tiyang sanes, utawi namung panduginipun panyariyos, estunipun saged dipunginakaken minangka nggarap aluripun utawi kangge mblondrokaken panampining pamaos rumiyin, saengga asiling alur saya narik kawigatosan. Ewa semanten, babagan ingkang kados makaten ugi tasih awis-awis dipungarap ing sastra Jawi.

(c) Tanggeljawabipun Panyariyos

Panyariyos estunipun nggadhahi tanggel jawab dhumateng pamaos tumrap menapa ingkang sampun dipuncariyosaken. Kados ing kasunyatan, boten sedaya pangucap utawi cariyos menika leres. Wonten cariyos-cariyos ingkang sengadi goroh, sanesipun menika ugi wonten ukara-ukara ingkang estunipun boten goroh, nanging saged dipuntegesi beda kaliyan maksudipun panyariyos (*ambigu*). Bab menika ugi saged dados garapanipun pangripta sastra, menapa malih sastra mila nggadhahi sipat *multi*

interpretable, utawi saged nggadhahi makna kathah. Babagan tanggeljawabing panyariyos, sampun nate kaandharaken dening Luxemburg sakanca (1989: 119-137).

Ing kalodhangan menika, ingkang perlu dipunsadhai dening pangripta sastra, inggih menika bilih pangripta prayoginipun boten nggorohi pamaos, nanging menawi para paraga saged mawon goroh dhateng pamaos. Liripun, pangripta saged cariyos kanthi langsung dhumateng pamaos wonten ing perangan narasinipun. Ing perangan narasi langsung menika, prayoginipun pangripta boten nggorohi pamaos. Pangripta saged kemawon damel ukara-ukara ingkang *ambigu*, tegesipun saged dipunmagnani werni-werni, nanging tetep kedah *konsisten* sarta nggadhahi makna ingkang leres.

Sanesipun menika pangripta saged nitipaken ukara-ukara goroh dhumateng paraga, inggih menika paraga ingkang dipunsanggemi minangka paraga nakal (*antagonis*), paraga supe, paraga ingkang kirang utawi boten mangertos saestunipun dhateng kedadosan-kedadosan ingkang kacariyosaken, lan sapanunggilanipun. Ing babagan gorohipun paraga menika prayoginipun namung sawetawis, tegesipun pangripta kedah damel paraga sanesipun saged nerangaken kanthi langkung logis, pundi utawi kados menapa ingkang leres. Pangripta ugi kedah nggadhahi pawadan kenging menapa satungaling paraga kedah nglampahi goroh, supados pamaos lajeng saged nampi gorohipun paraga menika. Pawadan menika saged namung kadamel bilih paraga menika mila paraga ingkang nakal sengga remen goroh, remen damel pitenah, remen damel ontran-ontran. Pawadan sanesipun, saged amargi sesakit, upaminipun sampun sepuh saengga gampil supe, sampun

boten cetha pamawasipun, klenlu panampinipun saking cariyosipun paraga sanes, lan sapiturutipun.

Wangsul dhumateng pananggeljawabing panyariyos, pangripta menika sumbering panyariyos ingkang kedah saged pinitados dening pamaos. Pangripta nyariyosaken kanthi langsung dhumateng pamaos, mliginipun namung wonten ing gaya Dheweke langkung-langkung gaya Dhalang. Wonten ing gaya Dheweke, mliginipun gaya Dhalang, pangripta kedah nyariyosaken kawontenan utawi kedadosan kanthi leres saha tetep *konsisten* wonten ing perangan cariyos utawi *narasi*. Ing perangan narasi gaya Dhalang menika, menawi wonten namining paraga A menika bagus ing kaca 2, ngantos telasing cariyos kedah tetep kacariyosaken bagus. Menawi wonten perangan ing wingking lajeng kacariyosaken boten bagus malih, kedah wonten pawadan ingkang trep, upaminipun amargi sampun sepuh, amargi dhawah utawi tabrakan, lan pawadan sanesipun ingkang mila kedah wonten.

Babagan menika wau beda menawi kacariyosaken ing perangan ginemipun para paraga. Ing perangan ginem, saged kemawon B menika cariyos dhumateng C bilih A menika boten bagus, sinaosa ing perangan narasi saking pangripta sampun dipunandharaken bilih A menika bagus. B saged kemawon mbiji A menika boten bagus kanthi pawadan bilih B sampun nate dipuntampik katresnanipun dening A, utawi saged ugi B menika mila sengit dhateng A sinaosa B piyambak boten mangertos sebabipun sengit. Tuladha sanesipun makaten.

Tantri pancer dosen kang favorit. Akeh dosen kang padha kepranan, ora mung merga pawakane kang pancer lencir tur ayu, nanging uga anggone pintar,

luwes, lan uga sopan patrape. Ora mung para dosen wae, nanging uga ora sethithik mahasiswa sing nyoba pengin cedhak amarga kepencut marang dheweke.

“Seneng tenan aku yen sing mulang Bu Tantri. Aku durung tau absen tekan saiki”. Kandhane Setya, mahasiswa kang mbaleni kuliah Tantri mau.

“Kok bisa ta? Aku kok belas, ora ketarik carane mulang. Gek kandhane kanca-kanca yen Bu Tantri iku ayu, kok kanggoku ya mung biasa wae, bijine ya mung pitu wae”. Panyelane Teja sajak sinis. Bab mau sing banjur dijenjebi Rani, pacare Teja, karo munggel omongan mau.

“Wis lah rasah ngandhakke Bu Tantri. Aku melu isin yen crita bab kakak kelas, apa maneh sing njur dadi dosen anyar iku. Wis crita liyane wae”. Mangkono ing antarane rembugane para mahasiswa, sing saperangane ya amarga daya tarike dosen Tantri lan saperangan liyane amarga ora lulus melu kuliah Tantri mau.

Wonten ing cariyos nginggil menika, ingkang cetha saged pinitados dening pamaos inggih menika ing perangan narasi, bilih Bu Tantri menika dosen favorit. Kathah dosen ingkang kepranan, lan sapiturutipun. Dene menapa ingkang dipuncariyosaken Teja, menika dereng mesthi leres, amargi, saged ugi Teja kalebet mahasiswa ingkang boten lulus saking kuliahipun Bu Tantri menika, utawi amargi sanesipun ingkang ing perangan ing nginggil dereng kacariyosaken.

Saking cariyos ing nginggil, pangripta kedah *konsisten*, inggih menika sami ngantos cariyosipun rampung, Tantri kedah tetep dosen, kedah tetep ayu, luwes, lan sapiturutipun, kejawi mila wonten ewah-ewahan, ingkang mila kacariyosaken, upaminipun sasampunipun tigang taun dados dosen lajeng meh krama, Tantri medal dados dosen awit

saking kersanipun calon kakungipun, nanging jebul boten estu krama pikantuk kakung menika.

Pangripta cariyos lumantar paraga, inggih menika wonten ing perangan ginem, mila ingkang tanggel jawab ugi paraga menika, ewa semanten sinaosa ingkang tanggel jawab paraga, prayoginipun menawi wonten perangan cariyos ingkang boten trep utawi boten sami kaliyan perangan sanesipun, mangka boten wonten ewah-ewahan tartamtu, pangripta tetep kedah ndamelaken pawadan, kados ing perangan pambijinipun Teja tumrap Bu Tantri ing nginggil. Wonten ing perangan ingkang nelakaken pananggaljawabing cariyos menika wonten ing paraga, pangripta nggadhahi kalodhangan ingkang langkung wiyar kangee nggarap aluripun, amargi paraga saged kaolah watakipun lumantar menapa lan kados pundi cariyosipun paraga dhumateng paraga sanesipun menika. Paraga ingkang ngginem menika saged kadamel goroh, saged jujur nanging klenut panampinipun saengga cariyosipun lepat, paraga saged kadamel goroh nanging kanthi ancas ingkang sae, lan sapiturutipun.

(2). Simbolisme

Pangripta sastra, kedah mangertos bilih sastra menika perangan saking *system symbol* ingkang magepokan kaliyan basa. Sastra estunipun ugi asipat basa ingkang minangka piranti mahyakaken kekajengan dhumateng tiyang sanes. Awit saking menika, sastra menika kados menapa kemawon wujudipun, lajeng kalebet *system symbol*, ingkang ing teorinipun kababar wonten ing ngelmi *semiotic* (bab maknaning tandha). Ewa semanten, *system semiotic* ingkang wonten ing sastra menika saged asipat

rangkep, awit saking *system* basanipun, sisitem sastranipun, saha *system budayanipun*.

Kabudayan Jawi menika sanget nengenaken *system symbol*, ingkang sampun kaweca ing idiom “*wong Jawa iku nggone semu*”, “*jalma limpadi serapat tamat*”, “*sinamun ing samudana*”, “*mat sinamatian*”, lan tasih kathah malih, ingkang cethanipun, tiyang Jawi menika anggenipun ngginakaken basanipun kagarap sanget saengga anggenipun mahyakaken dados langkung alus saha langkung premati. Gayutipun kaliyan sastra, estunipun sastra ugi saged dados pirantos ingkang ngewrat *system symbol* ingkang wiyar tebanipun.

Tumrap pangripta, saderengipun ngripta saged nyiapaken kanthi ngentha-entha, ngempalaken nami-namining papan, nami-namining paraga, kalenggahaning paraga, kawontenaning papan tartamtu, kedadosan-kedadosan tartamtu ingkang saged kangge nyimbolaken utawi ngewrat gayutipun kaliyan kawontenan ingkang sanyatanipun badhe kaandharaken. Tuladha ingkang wonten ing sastra Jawi, antawisipun: namining papan, upaminipun Kuburan Lemah Abang wonten gayutipun kaliyan partai ingkang warninipun abrit. Negara Plasa Kuning estunipun nami papanipun Harya Sengkuni ing cariyos ringgit, nanging ugi saged magepokan kaliyan negari panguwaosipun partai ingkang warni jene. Kitha Tingalarum saged gegayutan kaliyan mataram utawi matarum, lan sanes-sanesipun. Sedaya kesaenan saha kekiranganipun tetiyang utawi golongan saged dipunsimbolaken kanthi basa ing sastra.

Namining paraga saha kalenggahanipun, upaminipun Lurah Sura Topeng gadhah semah naminipun Tini Gemblep, saha anak naminipun Tongki, saged ugi gegayutan kaliyan lurahing negari Indonesia ingkang gadhah garwa naminipun Tin ingkang lema saha putra naminipun Tomy. Dhalang putri naminipun Rani,

ingkang lajeng saged dados dhalang amargi mila putra dhalang, saged ugi gegayutan kaliyan Presiden Putri Indonesia ingkang dados Presiden ugi putrinipun mantan Presiden Indonesia, lan sanes-sanesipun.

Kedadosan tartamtu utawi kawontenan tartamtu, upaminipun Pak Lurah lajeng kasebat Sura Topeng amargi rumiyin tukang damel topeng, sinten kemawon ingkang ngginakaken topengipun lajeng nggadhahi watak kados topengipun. Bab menika saged ugi maknanipun, Pak Lurah Sura Topeng menika nggadhahi kuwaos supados sinten kemawon manut kados kajengipun Pak Lurah. Makna ingkang langkung lebet malih, inggih menika bilih Pak Lurah menika minangka simboling panguwaos ingkang nggadhahi kekiyatatan ingkang linangkung, saengga rakyatipun namung saged sumanggem nyadhang dhawuh. Sasampunipun dados lurah, Sura Topeng kejem kaliyan masyarakatipun. Bab menika saged ugi nggadhahi teges ingkang gayutipun kaliyan panguwaos ingkang kejem dhumateng rakyatipun.

Makaten sawetawis tuladha ingkang magepokan kaliyan *simbolisme* wonten ing karya sastra. Estunipun simbolisme ing sastra boten namung gayutipun kaliyan panguwaos, nanging saged namung kaliyan tradhisi ingkang sampun lumampah, ingkang asring kaanggep kirang trep, lajeng pangripta nyobi nawekaken solusi kanthi ngginakaken sastra.

2. Puisi Jawi Modern

Ing sastra Jawi, jinising sastra puisi Jawi modern ngrembaka sanget mliginipun ingkang awujud geguritan, mila ing perangan menika namung badhe kaaturaken ingkang awujud geguritan menika. Ngrembakanipun geguritan katahah-kathahipun lumantar kalawarti Jawi, ingkang wekdal samangke tasih saged gesang ngrembaka, ing antawisipun *Djaka Lodang, Sempulur, Mekarsari, Panjebar*

Semangat, Jayabaya. Geguritan ugi ngrembaka wonten ing kalawartiniipun sanggar-sanggar sastra, kados dene *Pagagan* (saking Sanggar Sastra Jawa Yogyakarta/ SSJY), saking sanggar Triwida, saha sanggar-sanggar sanesipun. Ingkang langkung ngremenaken malih bilih lagu-lagu utawi tembang abasa Jawi ugi tasih ngrembaka ing masyarakat, mandar asring nembus ing tingkat nasional utawi ngrembaka ing manca negari.

Jinising geguritan tansah badhe ngrembaka, awit saboten-botenipun wonten tigang prekawis: (1) meh sedaya jinising puisi Jawi sanesipun, saged kaselipaken wonten ing jinising geguritan. Upaminipun jinising wangsalan, parikan, sengkalan, paribasan, lan sanes-sanesipun saged kawrat ing salebeting geguritan. (2) Sanesipun menika geguritan padatan namung cekak sanget, mila panyeratipun anggenipun nganggit saha wekdalipun maos langkung cepet. (3) ngewrat perangan purwakanthi ingkang ndadosaken geguritan endah utawi eca kapireng.

Mliginipun geguritan ingkang dipunanggit tumrap lelagon utawi sekar-sekar Jawi, jinising sekar mesthi kemawon isinipun boten panjang, saha nengenaken purwakanthi, mila ingkang langkung trep inggih ingkang awujud puisi mliginipun geguritan. Ing ngandhap menika badhe kula aturaken perangan-peranganing geguritan ingkang kedah dipunngertosi awit minangka perangan ingkang penting.

a. Purwakanthi

Tembung purwakanthi ing sastra Indonesia sami kaliyan tembung *sajak*, inggih menika peranganing suwanten ingkang sami utawi meh sami ing antawisipun larik-lariking geguritan. Ing mriki kaserat suwanten, awit mila sanes seratanipun. Menawi ing basa Jawi keleres suwanten ingkang sami menika kaserat kanthi aksara ingkang sami, namung menawi ing basa Inggris suwanten

/u/ menika saged kaserat ing aksara u, o, oo, utawi ew. Tembung *you, too, to*, lan *new view*, saged kaanggep apurwakanthi.

Ingkang langkung perlu dipungatosaken inggih menika purwakanthi menika mlebet ing sastra lisan, awit magepokan kaliyan suwanten. Mila geguritan menika mesthinipun dipunwaos utawi dipunsekaraken supados saged kapireng kaendahanipun awit saking wontenipun purwakanthi. Awit saking menika ingkang awujud sekar utawi lagu ingih lajeng nengenaken purwakanthi, awit ing perangan purwakanthi menika saged kapireng langkung ngremenaken, utawi langkung endah.

Babagan purwakanthi ing proses ngripta geguritan, ing wekdal samangke kathah-kathahipun tetep tasih dipuntengenaken, utawi mila kedah wonten. Sinaosa kedah wonten, menawi purwakanthi menika kekathahen, lajeng ndadosaken bosen. Mila kathah panggurit ingkang boten ngewrat kekathahen purwakanthinipun. Menawi wonten panggurit ingkang tasih kathah sanget nyerat purwakanthi ing geguritanipun, temtu menika awit mila sengadi supados dados titikan tumrap gayaning geguritanipun. Tuladhanipun geguritan anggitanipun Koh Hwat, ingkang titikanipun mila tansah nengenaken purwakanthi ingkang kathah, sinaosa mila kraos njuwarehi utawi mboseni.

Ing teori sastra Jawi, purwakanthi wiwitinanipun namung wonten tiga, inggih menika purwakanthi guru sastra, purwakanthi guru swara, saha purwakanthi lumaksita.

- (1) Purwakanthi guru sastra inggih menika purwakanthi ingkang samining suwantenipun wonten ing perangan aksara sastranipun (konsonanipun). Tuladhanipun: /kolang kaling kalungmu kalingan emas/. Ing larik menika purwakanthinipun wonten ing suwanten /k/ saha /l/.
- (2) Purwakanthi guru swara inggih menika purwakanthi ingkang samining suwantenipun wonten ing perangan aksara suwara

- (vokalipun). Tuladhanipun: / tiku pithi gemati ngrikiti ati/. Ing larik menika purwakanthinipun wonten ing suwanten vokal /i/.
- (3) Purwakanthi lumaksita utawi purwakanthi lampah, inggih menika purwakanthi ingkang samining suwantenipun wonten ing perangan pungkasaning tembung kasambet kaliyan wiwitinan tembung. Tuladhanipun: / kolang kaling kalungmu kalingan emas/ masabda kang pra winasis/ siswa kang pinarcaya/. Ing tigang larik menika wonten purwakanthi lumaksita ing suwanten /mas/ ing tembung emas kaliyan masabda, saha suwanten /sis/ wonten ing tembung winasis kaliyan tembung siswa.

Wekdal samangke teori purwakanthi lajeng langkung wiyar amargi pikantuk wewahan saking teori *persajakan* saking sastra Indonesia, ingkang asalipun saking teori manca negari (*Barat*). Ing antawisipun, wonten *sajak vertica* lan *sajak horizontal*, *sajak penuh* lan *sajak paruh*, lan sapiturutipun, ingkang ing mriki boten perlu kula terangaken, awit boten patos dados wosing prekawis sambetipun kaliyan ngripta geguritan.

b). Diksi

Diksi inggih menika pilihaning tembung. Wonten ing teori sastra, jinising puisi utawi geguritan menika nggadhahi titikan mahyakaken panguda raos kanthi boten prasaja utawi boten terang-terangan. Geguritan ugi nggadhahi titikan ingkang cekak. Mila, basaning geguritan menika kapilih kanthi tembung-tembung ingkang kathah-kathahipun makaten. (1) Tembung-tembung ing geguritan nggadhahi wujud cekak aos nanging tegesipun saged wiyar sanget. Tuladhanipun: /winihing esem sing tau punthes semi sumilir maneh ing pojoking ati/. Tembung /pojok/ ing mriku

sinaosa mila ateges pojok nanging ugi ateges pinggir ingkang miji, ingkang khusus. /Pojoking ati/ lajeng saged ateges wonten perangan papan ingkang miji, ingkang khusus tumrap manahing paraganipun.

(2) Tembung-tembung ing geguritan asipat mentes, tegesipun sedaya tembungipun mila kaajab nggadhahi teges ingkang penting. Ing tuladha larik geguritan ing nginggil, sedaya tembung-tembungipun nggadhahi teges ingkang penting.

(3) Kapilih tembung ingkang asipat endah, inggih menika makaten. (a) Saged nyurung pangraos nglambrang dhateng kawontenan tartamtu. Tembung /winihing esem/ saged nyurung dhateng raosing pamaos nalika patemon kaliyan kekasihipun ing wiwitinanipun, utawi pepanggihan sepisanan, nalika satunggaling esem saged nabet ing batosipun.

(b) Endah awit awujud basa rinengga ingkang kapendhet saking basa utawi peranganing basa ingkang sampun boten kaangge ing basa padintenan. Tembung /sumilir/ ingkang pikantuk seselan – um- mila sampun awis-awis kangge ing basa padintenan, ingkang lajeng saged nuwuhaken raos-pangraos beda saking ingkang limrah, kraos manjila. Bab menika ugi saged kapilih saking tembung-tembung abasa Jawi Kina.

(c) Endah awit kapilih tembung-tembung ingkang apurwakanthi kados ingkang kaandharaken ing nginggil. Wonten ing tuladha larking geguritan, tembung /semi sumilir/ ngewrat purwakanthi guru sastra /s/. saking tembung /semi/ kaliyan /ati/ ngewrat purwakanthi guru suwara /i/.

(d) Endah awit sambeting tembung setunggal lan sanesipun mahyakaken teges ingkang boten limrah ingkang nuwuhaken pangraos endah. Ing tuladha ing nginggil, tembung /punthes/ ngewrat raos pedhot dadakan, ingkang magepokan kaliyan /winihing esem/ ingkang saged dipunmakanani ‘wiwitaning

katresnan'. Dados wiwitaning katresnan ingkang pedhot dadakan nalika semanten lajeng /semi sumilir/ ingkang saged dipun tegesi 'ebah-ebah gesang seger' malih ing peranganing penggalihan ingkang miji, boten namung salimrahipun.

(e) Tembung-tembung ing geguritan mila kapilih ngarahaken makna ingkang simbolis, makna ingkang konotatif, supados saged mahyakaken makna ingkang jembar tebanipun. Tembung /winihing esem/ estunipun esem boten nate gadhah winih, nanging mila sengadi dipunserat makaten supados maknanipun saged langkung jembar, langkung mengku, langkung njangkung dhateng makna ingkang kaangkah dening pengriptanipun, inggih menika esem ingkang katampi ing wiwitan ingkang nengsemaken, ingkang nuwuhaken raos sem, ingkang khusus, lan sapiturutipun.

(f) Mligi ing basa Jawi, wontenipun suwanten konsonan utawi vokal, asring nggadhahi teges raos pangraos tartamtu, trep kaliyan jinising suwanten menika. Aksara anteb nggadhahi makna anteb utawi ageng, dene aksara ampang nggadhahi makna ampang utawi alit. Tembung 'jagad' kraos nggadhahi teges ageng amargi nggadhahi suwanten aksara anteb /ja/ /ga/ lan /da/, dene tembung 'rat' sinaosa tegesipun ugi 'jagad' nanging ing raos pangraos 'rat' menika alit. Semanten ugi suwanten *vokal sempit* nggadhahi raos alit utawi ciyut, dene suwanten vokal luas nggadhahi raos ageng utawi wiyar. Tembung 'krowak' langkung kraos ageng tinimbang 'kriwik', 'krakal' langkung ageng tinimbang 'krikil'. Bab menika badhe kaandharaken kanthi langkung remit malih ing perangan "Menapa Piyandelipun Geguritan Menika?" ing perangan ngandhap.

3. Drama Jawi Modern

Wujuding sastra drama, nengenaken perangan ginem, patraping paraga rikala wonten ing panggung, saha katrangan setting panggungipun. Perangan ginem ing sastra drama menika padatan kaserat langkung kathah tinimbang perangan patraping paraga saha katrangan setting panggungipun. Perangan ginem asring kasebat teks pokok, dene katrangan patraping paraga saha setting panggung kasebat teks samping.

Ingkang perlu kaaturaken ing mriki ingih menika perangan ginem utawi teks pokok ing drama asring kathah monolog utawi panguda raos, inggih menika paraga ingkang micanten piyambak boten katujokaken dhumateng paraga sanesipun. Perangan monolog menika estunipun mila penting awit perangan menika katujokaken tumrap penonton, inggih menika kangege mahyakaken ingkang asipat batos, amargi ingkang asipat batosipun paraga ing drama menawi penting, kedah dipunmangertosi penonton. Semanten ugi tumrap swasana tartamtu ingkang kedah dipun mangertosi penonton, nanging boten saged kawayakaken ing panggung, ugi kedah dipunginemaken. Upaminipun swasana angker ing malem jumuwhah kliwon utawi malem selasa kliwon, panggung boten saged nggambaraken swasana angker menika.

Babagan perangan ginem ingkang langkung kathah tinimbang perangan teks samping, menika estunipun amargi drama ingkang tradhisional mesthi wonten perangan ginemipun, mandar mila dados perangan ingkang dominan. Ing drama kontemporer, kadhang kala perangan ginem menika namung sekedhik (*drama mini kata*) utawi mandar boten wonten ginemipun (*drama tanpa kata*).

Drama Jawi tradhisional ingkang paling manjila inggih menika drama wayang purwa. Saking wayang purwa menika kathah babagan ingkang lajeng mangaribawani dhateng jinising drama-drama sanesipun, kalebet dhateng drama modern utawi sandiwarra

modern. Pangaribawaning drama wayang purwa dhateng drama modern, ing antawisipun ing babagan urutaning babak, unsure lawak dening para abdi, perangan-peranganing cariyos, kados dene pamilaing paraga antagonis lan protagonis ingkang boten ewah dhapukanipun. Liripun, paraga antagonis ugi tetep dados antagonis ngantos cariyosipun rampung. Pirantining iringen drama, ing drama Jawi kathah-kathahipun piranti pangiringipun ngginakaken gangsa, mandar wonten ingkang ngendikakaken bilih titikanipun drama Jawi menika mila ngginakaken gangsa. Bab menika wonten memperipun, awit gangsa mila sampun mbalung-sungsum wonten ing gesangning kabudayan Jawi, mliginipun wonten ing tradhisi ringgit purwa. Babagan drama ugi badhe kaaturaken malih kanthi langkung remit wonten ing perangan drama ing bab candhakipun.

BAB III

CAK-CAKANIPUN NGRIPTA SASTRA JAWI

Ngarang menika milah saha milah sarananing pangangen katujokaken dhumateng tiyang sanes. Ngarang menika jlong-jlong antawisipun donyaning kanyatan ingkang winates saha donyaning sastra ingkang langkung jembar tebanipun

A. Ngripta Gancaran

Ing nginggil sampun kaandharaken bilih titikanipun gancaran menika nengenaken cariyos, upami wonten ginemipun ingih namung kapendhet perangan ingkang mentes utawi penting kemawon. Ewa semanten perangan ginem tetep dipunbetahaken supados boten njuwarehi, amargi gancaran utawi prosa mila kaserat minangka waosan.

1. Ngripta Cerkak

Ing nginggil ugi sampun kaandharaken babagan perangan-peranganing sastra, basanipun saha saperangan ingkang kedah kange sanguning pangripta sastra Jawi. Mliginipun jinising cerkak, ugi sampun kaandharaken wewatesanipun, inggih menika kinten-kinten kawaos sekedhap kemawon sampun rampung. Cerkak kange ariwarti cekap 1-2 kaca kemawon, kange kalawarti saged 4-7 kaca. Cekap setunggal tema pokok, aluripun rapet sanget.

Ngripta cerkak saged kawiwitan kanthi damel ngengrengan rumiyin, nanging ugi boten kedah, awit ing sadangunipun ngetik, pamanggih saged langkung ngrembaka, lajeng tebih saking ngengrenganipun. Bab menika kantun pakulinanipun. Ewa semanten

tumrap pangripta ingkang nembe nyobi, ngginakaken ngengrengan langkung sekeca cak-cakanipun. Ngengrengan ugi saged prasaja sanget lajeng langsung dipunserat, nanging ugi saged rinci sanget nembe dipunserat. Estunipun, sinaosa pangripta ingkang sampun kulina, tetep ngginakaken cathetan-cathetan, menika langkung prayogi.

Mliginipun tumrap pangripta ingkang badhe nyerat cerkak, sakboten-botenipun perlu menggalihaken babagan-babagan ingkang penting kados ing ngandhap menika.

a). **Irah-irahan Cerkak**

Irah-irahan cerkak saged kadhapuk rumiyin, utawi wonten pungkasaning ncripta, nanging langkung manteb menawi ing pungkasani, awit kathah-kathahipun menawi sampun kadamel saking wiwitan, mangke pungkasnipun tasih asring dipungantos malih. Ingkang langkung penting inggih menika, irah-irahan cerkak, prayoginipun: (1) ngewrat pitakenan, (2) pados tembung-tembung ingkang ambigu, saha (3) tetep wonten gayutanipun kaliyan isinipun cerkak. Katranganipun makaten.

(1) Irah-irahan cerkak prayoginipun ngewrat pitakenan, inggih menika boten cetha sanget, menapa malih menawi sampun mengkoni sedaya isinipun cerkak. Cerkak beda kaliyan novel, menapa malih kaliyan laporan resmi. Novel, amargi panjang, irah-irahan boten dados *ikon* utawi tandha ingkang langsung dipunmaknani kanthi saestu. Mila novel saged ngginakaken irah-irahan ingkang sampun cetha, upaminipun *Kadurakan ing Kidul Dringu, Mrojol Selaning Garu, Nalika Prau Gonjing, Katresnan Lingsir Wengi*, lan sapiturutipun. Irah-irahan sedaya wau sampun nggadhahi teges ingkang cetha, sinaosa dereng patos saged kagerba isinipun, namung sampun kirang ndamel *penasaran*. *Kadurakan ing Kidul Dringu* menika cetha wonten kedadosan kadurakan ing papan sakidulipun Dringu. *Mrojol Selaning Garu*

menika cetha yen wonten paraga ingkang mrojol saking bebaya sakiwa-tengenipun, *Nalika Prau Gonjing* menika cetha wonten kulawarga ingkang nembe boten tentrem, *Katresnan Lingsir Wengi* menika cetha bilih wonten paraga ingkang ndhawahaken katresnanipun nalika sampun sepuh utawi sampun telat wekdalipun. Tumrap novel irah-irahan sedaya menika boten dados menapa, namung menawi menika irah-irahanipun cerkak, asring sampun lajeng boten ndadosaken pamaos pengin mangertos saha lajeng maos isining cerkak menika.

Irah-irahan laporan resmi mandar kedah cetha saha kedah ngesuhi sedaya isinipun laporan, upaminipun *Laporan Kekesahan Ing Kitha Betawi Wulan Nopember 1922*. Irah-irahan menika sampun cetha tegesipun, saha sampun ngewrat makna isining sedaya laporan. Laporan-laporan resmi, mesthinipun irah-irahanipun kedah makaten. Babagan menika beda sanget menawi kaliyan cerkak. Irah-irahan cerkak kados *Thukmis*, *Katresnanku*, *Malioboro*, *Aku lan Dheweke*, *Bojoku Jebul Sisihane*, *Pilih Aku Apa Dheweke*, *Pilihan Lurah*, *Aku Kudu Ketemu Anakku*, lan sapiturutipun, kirang ndadosaken isining cerkak narik kawigatosan, amargi isinipun dipunanggep sampun cetha. *Thukmis*, isinipun paraga ingkang remen sedheng, *Katresnanku*, isinipun bab katresnanipun paraga Aku, *Malioboro*, isinipun bab kedadosan ing Malioboro, *Aku lan Dheweke*, isinipun sesambetanipun paraga Aku kaliyan paraga sanes, *Bojoku Jebul Sisihane*, isinipun cetha babagan garwa ingkang nembe dipunmangertosi bilih sampun gadhah sisihan paraga sanesipun, *Pilih Aku Apa Dheweke*, isinipun temtu kemawon babagan paraga ingkang kedah milih antawisipun si Aku menapa paraga sanesipun, *Pilihan Lurah* isinipun cetha bab pilihan lurah, *Aku Kudu Ketemu Anakku*, isinipun bab paraga Aku ingkang kedah pinanggih anakipun. Menika kinten-kinten isinipun cariyyos

menawi wonten cerkak ingkang irah-irahanipun cetha kados tuladha-tuladha ing nginggil. Menawi isi cariyosipun jebul boten makaten, tetep kemawon pamaos sampun nduga bilih isinipun makaten wau, lajeng sampun boten kawaos malih. Menawi pamaos tetep maos isinipun, namung asipat nyocogaken, menawi dumugi ing tengah anggenipun maos sampun cetha cocog kaliyan pangintenipun, terasanipun waosan cerkak boten badhe kawaos malih. Mila, prayoginipun irah-irahan cerkak sampun ngantos cetha, supados ngewrat pitakenan, upaminipun: *Sapa?, Kuping Kucing, Pari Tumungkul, Kantong Plastik, Tini Ta?, Lintang Alihan, Srengenge Saya Cedhak, Bonggol, Ing Laptop*, lan sapiturutipun, sedaya wau tasih dereng kantenan isinipun.

(2) Pangripta kedah pados tembung-tembung ingkang *ambigu*. Bab menika ugi minangka cara sanesipun supados irah-irahanipun ngewrat pitakenan utawi dereng cetha tegesipun. Tembung bonggol, pari tumungkul, lintang alihan, ndadak ngiwa, lambe ember, toh gulune, lan sapanunggilanipun ugi sae kangge irah-irahan, awit saged ndamel pamaos dados penasaran. Bonggol saged ateges bonggoling taneman utawi paraga ingkang dados pimpinan, pari tumungkul saged ateges wekdal nalika pantun wiwit tumungkul utawi simbolik tumrap paraga ingkang saya sepuh saya migunani tumrap masyarakat, lintang alihan saged ateges wontenipun lintang alihan saestu nanging ugi saged tiyang ingkang dipuntresnani pindhah, ndadak ngiwa saged ateges kedah mengkok ngiwa utawi saged ateges tindak piawon, lambe ember saged ateges lambening ember utawi tiyang ingkang remen micara ingkang boten samesthinipun, toh gulune saged ateges ingkang kangge totohanipun gulu utawi wonten belangipun toh wonten ing gulu, lan sapiturutipun.

Irah-irahan cerkak prayoginipun saged nggiring pamaos supados maos dhateng perangan isi cariyosipun, mila kedah narik

kawigatosan. Tembung-tebung ingkang *ambigu*, *multi interpretabel* utawi nggadhahi teges langkung saking satunggal teges langkung narik kawigatosan tinimbang tembung-tebung ingkang sampun cetha tegesipun. Bab menika awis-awis dipungatosaken dening pangripta, amargi saperangan pangripta namung nengenaken kedadosan-kedadosan ing cariyosipun. Ing cak-cakanipun, menawi redhaksi kalawarti pikantuk naskah cerkak langkung saking setunggal, ingkang kawaos sepisanan inggih irah-irahanipun rumiyin.

(3) Irah-irahan cerkak kedah tetep wonten gayutanipun kaliyan isinipun cerkak. Sinaosa irah-irahan cerkak asipat bebas, ewa semanten tetep kedah migatosaken gayutanipun kaliyan isinipun cariyos, mandar gayutanipun prayoginipun ingkang rapet sanget. Babagan menika sampun dados sipat umumipun irah-irahan. Irah-irahan cerkak saged gegayutan kaliyan kedadosan ing cariyosipun, kaliyan namining paraga, kaliyan namining latar papan, wekdal, sosial, utawi swasana, utawi kaliyan perangan-perangan sanesipun.

Irah-irahan cerkak ingkang gegayutan kaliyan kedadosanipun, prayoginipun sampun ngantos ngeglah cetha sanget, saged namung kapendhet perangan saking kedadosan menika. Tuladhanipun: *Untune Emas*, tumrap kedadosaning paraga ingkang nginceng waos emasipun paraga sanes ingkang tilar donya ing mergi, *Nulung Pulung*, tumrap kedadosanipun paraga ingkang nulungi tiyang ingkang badhe ngendhat nggantung wonten ing mitos pulung nggantung, *Toh Gulune*, tumrap kedadosan lare ingkang ical ing Mall, wonten titikanipun toh ing gulunipun.

b). Proses Ngripta

Menggah proses ngripta sastra menika, anggenipun nyiapaken wosipun wonten tigang werni, meh sami kaliyan masak, inggih menika: (1) nyiapaken bahan-bahanipun kaliyan bumbu-bumbunipun, (2) nyiapaken caranipun masak, sarta (3) nata anggenipun ngladosaken.

Saperangan pangripta cerkak ngendika bilih ngripta cerkak menika perlu dipunwiwiti kanthi manggihaken rumiyin babagan menapa ingkang badhe kaserat, utawi temanipun menapa. Sasampunipun temanipun gumathok, lajeng ngempalaken rumiyin babagan menapa kemawon ingkang kangge ngisi perangan-perangan panyengkuyunging tema menika. Upami masakan, badhe nyayur menapa, nembe tindak peken, perlu tumbas bahan-bahan saha bumbu-bumbu ingkang dipunperlokaken. Wonten ing perangan pados bahan menika, pangripta ingkang sae, kedah gadhah buku cathetan padintenan. Kados dene peken ingkang wonten bahan masakan menapa kemawon, buku cathetan padintenan ngewrat menapa kemawon ingkang saged karembag ing cerkak, inggih kawontenan-kawontenan, kedadosan-kedadosan, utawi asiling olah pikir utawi *inspirasi* menapa kemawon ingkang saged ugi badhe kaserat wonten ing cerkak. Dados, pangripta ingkang sae tansah nggadhahi buku padintenan minangka paran pitakenan nalika pangripta menika mbetahaken pados bahanipun cerkak.

Sedaya cathetan ingkang wonten ing cathetan padintenan, dipunbikak, dipunthinthigi, pundi mawon ingkang badhe kaserat kagamblokaken wonten ing tema ingkang badhe kagarap. Sasampunipun tahap menika, lajeng nyiapaken *poin-poin* utawi ngengrengan cariyos. Upami tiyang masak inggih racikan-racikanipun dipunsiapaken, lajeng pundi kemawon ingkang badhe dipunolah rumiyin. Wonten ing tataran menika, ingkang perlu

dipunmangertosi inggih menika pundi ingkang minangka pambuka, lajeng pundi urutan salajengipun. Bab menika penting, amargi karya sastra menika boten kedah urut. Sanesipun menika, ing ngajeng ugi sampun dipunandharaken bilih sastra menika anggenipun ngandharaken namung dipuncicil, boten kados laporan resmi ingkang dipuntumpuk dados setunggal papan. Karya sastra, menapa malih cerkak, kedah dipunangkah supados saking wiwitan sampun narik kawigatosan. Mila perangan wiwitan kedah saged damel pamaos *penasaran*, pengin mangertosi kados pundi terasanipun.

Perangan wiwitaning cerkak menika dados pambuka ingkang saged ndamel pamaos kados sampun narik dudutan, menawi perangan wiwitan menika sae saha narik kawigatosan, sawingkingipun kaanggep sae, sinaosa bab menika dereng temtu ngaten. Mila tumrap pangripta, kedah nyiapaken sakbotenipun setunggal alinea narasi utawi saperangan dialog, ingkang katetepaken tumrap pambukaning cerkak. Pambukaning cerkak menika saged lajeng katerasaken cariyosipun ngantos pungkasaning cariyos, nanging ugi saged lajeng kapunggel rumiyin, kalajengaken perangan sanesipun ingkang boten sambet. Perangan pambuka ingkang kapunggel, nembe kasambet ing perangan wingking. Tuladha pambukaning cerkak kados makaten.

(1) *Yen dheweke mesem dhuhhh....banget nggemeske. Kulite kang putih nrawang mratandhani wong wadon kang kopen uripe. Mripate mblalak kinclong resik, alise njlarit nanggal sepisan, irunge mbangir lurus, lambene tipis manis. Aja gampang percaya marang wong wadon kang kaya iki.....*

(2) *Rong sasi pungkasan iki omah gedhong cekli mau digawe, wiwit saka ngedhuk pondasi, ngekor kolom-kolome, ngunggahke bata, nglepoh lan ngaci, mapakake instalasi listrike,*

gunggahake gendheng lan krepus, ganti ngecet lan pasang keramik. Rampung kabeh ora ana kang nguciwani. Telung dina kepungkur sing duwe niliki sajak bombong lan mongkog atine arep ngenggoni omah anyar kang cakrike katon paling nyeni kuwi. Embuh apa sebabe awan iki mau ana sawetara Polisi Pamong Praja lan mobil bego ngrubuhake omah mau, malah tembok lan sakabehing bangunan prasasat dijur remuk. Sing duwe omah sajake durung ngerti.....

(3) “*Mas, uwis ya mas, aja diteruske maneh, wis awake dhewe nytingkir wae. Mesakna aku lan bayimu iki..*”

“*Ora Bu, aku ora arep mundur, arep daktohi patiku yen pancen kudu ana bedhil njedhor ing sirahku*”. Wong lanang mau nguncalke linggis kemlonthang tiba ing jogan peluran semen. Bojone njerit nangis nganti anake sing lagi umur telung sasi melu nangis.

(4) “*Ya, pancen bener jenengmu iku paringane Pak Presiden, rikala bapakmu katut alangan pesawat nalika mangkat tugas saka printahing Presiden*”. Mangkono ukara sing tau keprungu saka ibune. Nalika semana kanggone Guntur isih ndadekake bombonging ati, nanging saiki ukara sing isih dumeling iku prasasat malah dadi wisa tumrape atine, sawuse ngerti tumindake ibune.

Sanesipun perangan pambuka menika, prayoginipun pangripta ugi nyamaptakaken perangan-perangan sanesipun ingkang ing cerkak sanget dipunbetahken, inggih menika perangan dredah ingkang kedah dipun-giring ngantos dedreg wonten ing puncaking alur, ukara-ukara ingkang ngewrat amanat simbolik filosofis, dalasan pangothak-athiking alur, boten kedah urut pundi ingkang kedah langkung rumiyin supados langkung narik kawigatosan.

2. Nganggit Dongeng

Ing nginggil sampun kaandharaken bilih dongeng meh sami kaliyan cerkak utawi novel, ugi meh sami kaliyan jagading lelembut, namung menawi dongeng ngewrat isi cariyos ingkang ngayawara sanget utawi *fantastis*. Wujud seratan dongeng, amargi ingkang dipuntengenaken isining cariyos, boten patos nengenaken panggaraping strukturipun, mila aluripun padatan ugi namung prasaja inggih menika alur majeng utawi alur lurus. Liripun dongeng kacariyosaken saking wekdal ingkang wiwitan, urut, ngantos wekdal ingkang pungkasan. Latar wekdalipun sengadi boten kaserat kanthi riil, liripun wekdalipun menika ing jaman ingkang boten kantenan, boten cetha, boten wonten tanggal, wulan saha taunipun. Latar papanipun ugi makaten, liripun boten cetha dumados wonten ing papan pundi, kejawi dongeng-dongeng ingkang ngrembaka minangka cariyos rakyat ing laladan tartamtu. Ingkang asring kagarap namung babagan paraganipun.

Paraga ing sastra dongeng, dipungarap kanthi mewahi dados paraga ingkang ngayawara sanget. Upami tiyang, inggih tiyang ingkang boten salimrahipun, tuladhanipun tiyang ingkang sekti mandraguna, tiyang ingkang saged mabur, tiyang ingkang saged memba-memba dados wujud menapa kemawon, saged nyabda barang utawi tiyang dipundadosaken menapa kemawon, lan sapiturutipun. Paraga tiyang ingkang sekti menika lajeng asring dipunpanggihaken kaliyan paraga menapa kemawon, saged paraga tiyang limrah, pinanggih kewan lan saged wawan rembag, paraga jin, setan, utawi lelembut, mandar ugi saged kaliyan paraga barang samukawis, kadosta gunung, pusaka, lan sapiturutipun.

Menawi paraganipun kewan, kewan menika saged tata jalma, saged micara, saged mikir saha nggadhahi raos pangraos kados manungsa. Ewa semanten, sinaosa saged tata jalma, nanging ing

saperanganipun tetep kados dene kewan, dados sinaosa pinter sanget, tetep winates amargi bab-bab ingkang sepele, upaminipun paraga Kancil ingkang pinter sanget, nanging tetep boten saged menek, boten saged ngebrukke bonggol pisang, boten saged mbikak kurungan, boten saged nyabrang lepen, lan sapiturutipun. Menawi paraganipun kewan sedaya, tetep tasih wonten sipat-sipat saha kawontenanipun minangka kewan, upaminipun menawi monyet nggih papanipun saged ing pang-panging taneman, baya ing lepen, sima utawi macan tetep minangka kewan ingkang kiyat kalenggahanipun, lan sapanunggilanipun.

Menawi paraganipun barang utawi samukawis, tetep dipundamel saged tata jalma, nanging winates, miturut kawontenanipun. Upaminipun gunung namung saged micara saha ngipataken ngangge pucuke, upami senjata namung saged micara saha mabur, upami kembang saged micara, ngganda arum, lan sapiturutipun. Wosipun sedaya paraga saged micara, nanging kawontenanipun saperangan tetep kados aslinipun. Anggenipun sami saged micara menika amargi minangka paraga, langsung utawi boten langsung, paring katrangan cariyos dhumateng pamaos, saengga lumantar paraga menika saged dipunmangertosi wosing cariyos, utawi liding dongeng.

Dongeng saged kadamel prasaja, liripun cariyosipun gampil katampi, mliginipun kangge konsumsi lare-lare, nanging dongeng ugi saged kangge konsumsi tiyang diwasa, kanthi cariyos ingkang langkung ruwet, mliginipun babagan wataking paraga. Paraga tartamtu saged kangge symbol tumrap paraga tartamtu ing kanyatan. Upaminipun, paraga singa kangge simboling paraga panguwaosing negari. Munyuk ingkang ageng-ageng saged kangge symbol paraga pimpinan, kewan-kewan tartamtu saged kangge simboling warga negari. Ing dongeng ingkang kangge konsumsi diwasa, ginemaning para paraga ugi boten prasaja

malih. Ingkang kaandharaken saged kawontenan ingkang mila kangge konsumsi diwasa, upaminipun babagan politik, babagan kulawarga, babagan reregen, babagan KB, saha sanes-sanesipun.

Upami nyerat dongeng ing kalawarti Jawi, saged dongeng-dongeng ingkang sampun nate wonten lajeng kaserat malih namung kedah kanthi mewahi perangan-perangan tartamtu. Ewa semanten langkung prayogi nyerat ingkang enggal. Menawi nyerat ingkang enggal, saged dipuntrepaken kaliyan kawontenan-kawontenan ingkang wonten ing saknyatanipun. Upaminipun, ayam nangis sedhih amargi anakipun namung bunder pethak boten gadhah napa-napa, sasampunipun dipunprihatosi kanthi angrem, nembe saged dados ayam. Upami bebek, saged damel dongeng menapa sebabipun bebek boten purun angrem, lan kenging menapa bebek tasih saged lestantun wonten. Tasih kathah kawontenan ingkang saged dipundamel cariyos menapa sebabipun. Upaminipun, menapa sebabipun irungipun gajah panjang, menapa sebabipun singa gondrong, menapa sebabipun, kebo kaanggep bodho, formasi miberipun peksi kuntul, kenging menapa enthung kedah mertapa nggandhul, kekancan antawisipun kewan setunggal kaliyan sanesipun, gesangipun para semut, lan sapiturutipun.

Cak-cakanipun nyerat meh sami kaliyan nyerat cerkak, saged kawiwitan kanthi damel ngengrengan rumiyin, lajeng nembe kaserat sawetahipun. Basanipun dongeng saged ngginakaken undha-usuk, namung ugi saged ngoko sedaya.

3. Nyerat Jagading Lelembut

Jagading lelembut saged kaserat panjangipun namung kados cerkak, nanging ugi saged panjang kados cerbung utawi novel. Babagan panjangipun boten perlu kaaturaken ing mriki, amargi gumantung dhumateng kersanipun panganggit, lajeng ugi kados

pundi rancanganipun, meh sami kaliyan nyerat cariyos gancaran sanesipun. Ingkang langkung baku, bilih jagading lelembut menika kados laporan, dados kedah kupiya bilih cariyos menika kados riil, kados kedadosan sanyatanipun. Jagading lelembut ing sanyatanipun, padatan namung prasaja, namung tiyang ingkang kepanggih lelembut, kados dicegat lelembut, sumerep lelembut, lajeng boten wonten terasanipun. Sinaosa jagading lelembut kedah kados kasunyatan, namung langkung prayogi dipundamel boten prasaja. Upaminipun ing kanyatanipun namung sumerep, utawi kepanggih, utawi kados dipuncegat, prayoginipun kalajengaken malih supados langkung rame. Caranipun, tiyang ingkang semerep lelembut menika dipundamel ajrih, lajeng mlajar utawi nyinkiri papanipun, nanging ing papan sanesipun malah pinanggih malih, lajeng lelembutipun saged ngawe, saged ngundang, saged ngguyu, lan sapiturutipun. Tiyang ingkang rumaos dipunpethukaken lajeng mlajar dumugi margi sanesipun, nanging pranyata dipunpethukaken malih. Utawi menawi papanipun ing kamar, saged dipunwiwit kawontenaning kamar ingkang boten limrah, upaminiun cendhela ingkang sampun kakancing saged mbikak piyambak, kursinipun pindhah piyambak, lukisan ing tembok saged ebah-ebah, namung menawi dipuntingali lajeng mandheg, kalajengaken wonten suwanten saking wingking kamar, utawi wonten ingkang ndodhog lawang, lan sapiturutipun.

Paraganipun tiyang dipundamel ajrih, nanging tasih saged mikir kados boten pitados, menawi dalu lampunipun dipundamel pejah, korining lemantun mbikak, lajeng wonten suwanten tekek ingkang ngeget-geti, paraganipun tiyang meh mbikak lawang, nanging panggenanipun kunci dipungrayangi dereng pinanggih, badhe mbengok boten saged, temahan saged mbikak kunci lawang, nanging lawangipun kabikak angel, lan sapiturutipun.

Jagading lelembut ugi boten nengenaken strukturipun cariyos, dados aluripun prasaja liripun majeng teras. Boten kados jinising sastra sanesipun, jagading lelembut boten patos nengenaken isining piwulangipun, mila temanipun ugi boten patos kumedah-kedah tema tartamtu. Ingkang dipungarap, mliginipun namung latar wektu, latar papan, saha latar swasana, lajeng paraganipun, mliginipun paraga lelembut minangka paraga ingkang ngajrih-ajrihi, saha paraga tiyang minangka kurbanipun lelembut. Paraga lelembut saged kadamel wetah blegeripun, ugi saget boten wetah, ingkang baku boten ketingal cetha, namung perangan tartamtu ingkang cetha kados mrripatipun, ilatipun, kuku tanganipun, rambutipun, lsp. Suwantenipun lelembut kacariyosaken ngeres-resi utawi nggegirisi, utawi ndadosaken mrinding, lsp. Upami ingkang ketingal namung saperangan, tetep saged kadamel nyuwanten utawi malah micanten.

Paraga tiyangipun, kadamel tiyang ingkang jirih utawi radi jirih, kadhang pikiranipun mlampah, nanging kadhang nggih boten kritis, saengga ingkang langkung kawaos namung anggenipun ajrih sanget, yen perlu ngantos ngompol, nanging boten kadamel semaput, kejawi sampun pungkasaning criyos. Paraga tiyangipun minangka kurbanipun lelembut, saged pungkasnipun ngantos semaput, nanging sampun ngantos pejah, kejawi menawi paraga tiyangipun langkung saking setunggal, sanesipun minangka seksinipun ingkang lajeng saged damel cariyos.

Menawi jagading lelembut kadamel panjang kados cerbung utawi novel, prayoginipun dipundamel ngengrengan rumiyin, sinaosa ing cak-cakanipun saged dipunewah-ewahi. Upaminipun kadamel cariyos wonten ing satunggaling dhusun, kawiwitan wontenipun lelembut utawi para lelembut ingkang kaganggu papanipun dening manungsa lajeng boten trimah. Para lelembut

menika sami damel terror, mliginipun menawi malem selasa utawi malem jumuwah. Kawewahan lajeng sok wonten paraga tiyang ingkang pejah, nanging pejahipun boten limrah, upaminipun ngendhat nggantung, tabrakan ing gang dhusun, nanging saged ugi boten ngantos pejah. Ing wanci siyang, sinaosa sami merdamel, ugi tansah nyariyosaken babagan lelembut ingkang sami damel horeging dhusun. Lelembutipun, kadhang kala wonten ingkang sumerep, ingkang mirengaken suwantenipun, utawi saged dipunwontenaken paraga dhukun utawi tiyang pinter ingkang saged ngertos alaming lelebut. Lelembutipun saged kadamel kathah, nanging ugi saged setunggal kemawon nanging wujudipun saged beda-beda. Ingkang baku, kawontenanipun kadamel tansah horeg, sinaosa kawiwitan kawontenan ingkang entheng utawi lucu.

Latar wekdal saha papanipun kadamel riil, liripun prayogi dipunsebataken tanggal wulan saha taunipun. Latar papanipun, upaminipun wonten ing dhusun tartamtu utawi kitha tartamtu ingkang mila wonten. Bab menika penting kangege damel cariyos supados kados saestu wonten. Menawi ing jagading lelembut ingkang awujud kados cerkak boten nengenaken sanget amanatipun, jagading lelembut ingkang panjang kados novel, saged nengenaken amanat, miturut menapa ingkang dados pangangen-angening pangripta.

4. Nyerat Cerbung utawi Novel

Ing nginggil sampun kaaturaken bilih ing antawisipun cerita sambung utawi cerbung kaliyan novel menika beda nanging meh sami. Bedanipun ingkang nemen inggih menika mapan ing pungkasaning andhegan utawi punggelan ing cariyos sambung utawi cerbung. Ing sedaya karya sastra, tansah wonten perangan ingkang kasebat *suspense*, inggih menika perangan ingkang

ndamel pamaos lajeng pengin mangertos kados pundi terasing cariyos. Perangan menika ingkang ndamel pamaos lajeng ketagihan kepengin mangertos, apitaken menapa utawi kados pundi ingkang dados terasaning cariyos. Cerbung saha novel ugi makaten, inggih menika tansah kedah wonten perangan-perangan *suspense* menika. Ing novel, perangan *suspense* menika mapan ing perangan-perangan ingkang bebas, boten kumedah katuju wonten ing papan pundi. Bedanipun, menawi cerbung, *suspense* mliginipun mapan ing punggelan-punggelan, inggih menika ing perangan pungkasaning punggelan anggenipun nerbitaken, supados pamaos kepengin mangertos terasanipun ingkang badhe kapacak ing terbitan terasipun. Awit saking menika, pangripta kedah saged nginten-nginten ing perangan pundi anggitanipun menika kedah kapunggel ing saben babaranipun utawi saben terbitanipun.

Meggah isining cariyos tumrap cerbung utawi novel, meh sami, kathah-kathahipun asipat realis, inggih menika nyariyosaken kawontenan ing padintenanipun manungsa, ingkang wekdalipun dangu, liripun nyariyosaken kawontenan ingkang dangu saengga nyekapi kangge bobot ukuranipun novel utawi cerbung. Amargi perlu cariyos panjang, mila tumrap pangripta, kathah-kathahipun saderengipun miwiti cariyos, sampun damel ngengrengan rumiyin megghah isining cariyos sawetahipun, lajeng kados pundi perangan-peranganipun, ngantos dumugi perangan-perangan ingkang alit-alit ingkang asipat peprincening cariyos.

Pandhapuking ngengrengan, kawiwitan saking bakuning kawontenan ingkang ageng-ageng utawi wiyar-wiyar ingkang saged kasebat bab, lajeng kasambet bakuning kawontenan sanesipun, lan salajengipun. Saking wosing kawontenan menika lajeng kaprinci langkung miji malih ingkang saged kasebat sub-

sub bab. Menawi sedaya sub-sub bab sampun kisen, lajeng katerasaken ingkang langkung miji langkung kaprinci malih ngantos cariyos alit-alit sanget. Tuladhanipun kados ing ngandhap menika.

Langkah I: Ndhapuk bab

- Bab I Rumini Rumaja
- Bab II Partana Cecker ing Jakarta
- Bab III Pepanggihan
- Bab IV Bos Kesripahan Semahipun
- Bab V Kapal Oleng
- Bab VI Laraning Partana

Langkah II ndhapuk sub-sub bab

- Bab I Rumini Rumaja
- Sub bab 1. Sedane Bapakne
- Sub bab 2. Ngewangi Dodolan Ing Pasar
- Sub bab 3. Bisa ngrampungke SMA

- Bab II Partana Cecker ing Jakarta
- Sub bab 1. Ninggalake Rumini
- Sub bab 2. Dikuliahke Kantor
- Sub bab 3. Acarane bose

- Bab III Pepanggihan
- Sub bab 1. Bali ing desane
- Sub bab 2. Nglamar Rumini
- Sub bab 3. Rumini njaluk kerja
- Sub bab 4. HP dadi gawe

Bab IV Bos Kesripahan Semahipun
Sub bab 1. Bose lan Partana marga kulina
Sub bab 2. Nggolekke tamba
Sub bab 3. Layat
Sub bab 4. Kekendelane bose

Bab V Kapal Oleng
Sub bab 1. Pitakone Sumini
Sub bab 2. Nglabruk ing kantor
Sub bab 3. Pisah omah

Bab VI Laraning Partana
Sub bab 1. Anak Wadon lulus SMA
Sub bab 2. Ketemu ing Stasiun
Sub bab 3. Sawuse pensiun
Sub bab 4. Anake loro ngumpul

Langkah III: nambahi peprincenipun

Bab I Rumini Rumaja
Sub bab 1. Sedane Bapakne

- Rumini anak ontang anting,
- bapakne megawe guru SD, ibune ngurusi kulawarga
- bapakne masuk angin banjur seda rikala Rumini kelas 1 SMA
- Rumini ditresnani Partana kakak kelase
- Rumini uga tresna nanging durung gelem dolan karo Partana

Sub bab 2. Ngewangi Dodolan Ing Pasar

- Sawise bapakne seda, ibune nyoba dodolan ing pasar
- Saben bali sekolah Rumini langsung ngewangi ibune

- Partana disrengeni ibune amarga angger-angger ngganggu gaweyane Rumini
- Rumini diancam kon metu sekolah yen isih sesambungan karo Partana

Sub bab 3. Bisa ngrampungke SMA

- Rumini bisa nduwa kekarepane Partana
- Partana lulus banjur lunga nyang Jakarta
- Rumini lulus SMA
- Nduwa karepe Partana lunga menyang Jakarta

Bab II Partana Cecker ing Jakarta

Sub bab 1. Ninggalake Rumini

- Wis rong taun ninggalake Rumini ning ora bisa nglalekake
- Langsung megawe ing usaha dealer mobil
- Disenengi bose putri

Sub bab 2. Dikuliahke Bose

- Kanthi alasan kepinterane, Partana dikuliahke bose
- Kadhang nyempatke bali Jogja kepengin ketemu Rumini
- Kuliah D 3 bisa dirampungake

Sub bab 3. Acarane bose

- Angger-angger kudu nyopirke keluargane bose
- Kadhang kudu nuruti kekarepane bose putri
- Bose putri ngandhut, bose kakung rumangsa gela ora bisa duwe turunan ning garwane ngandhut
- Swasana kang kaku ing antarane bose kakung, bose putri, lan Partana

Bab III Pepanggihan

Sub bab 1. Bali ing desane

- Rumangsa luput, Partana pamit cuti lan bali ing Jogja
- Mbukak usaha foto copy ing kampus, laris

Sub bab 2. Nglamar Rumini

- Senajan ora pati disenengi calon maratuwa, wani nglamar Rumini
- Ibune kepeksa nampa lamarane Partana, awit larane Rumini

Sub bab 3. Rumini njaluk kerja

- Wiwitane Rumini mung ngewangi usahane foto copy
- Bose putri ing Jakarta angger-angger nilpun njaluk Partana bali Jakarta
- Partana angger-angger kudu menyang Jakarta kanthi pawadan arep nyoba usaha ing Jakarta
- Rumini wiwit cubriya marang Partana

Sub bab 4. HP dadi gawe

- Partana mung tansah sibuk ing kios foto copyne, senajan kiose wis tutup
- Rikala Partana keturon kesayahan, HPne arep dibukak Rumini ora bisa merga dikunci
- Ditakoni kuncine malah nesu-nesu
- HP dibanting Rumini, Rumini dikeplak Partana

Bab IV Bos kesripanan bojone

Sub bab 1. Bose lan Partana

- Bos kakung nesu marang bos putri sing lagi ngandhut
- Bos putri apawadan nutupi isine bos kakung
- Bos kakung trima ngalah lan nresnani anake bojone
- Kepeksa nampa tekane Partana, senajan atine ora nampa

Sub bab 2. Nggolekke tamba

- Bose kakung lara
- Bose putri akon Partana nyopirke golek tamba
- Jadwale Partana ing Jakarta molor, bojone ing jokja nesu

Sub bab 3. Layat

- Lagi rong minggu bali Jogja, bose putri ngebel kesripanah
- Partana pamit layat nyang Jakarta, Rumini kudu melu
- Rumini weruh Partana ngesuni anak wadone Bose

Sub bab 4. Kekendelane bose

- Bose putri njaluk Partana kon nyambut gawe ing kantore pinangka kepala cabang
- Rumini ragu ning pungkasane nampa

Bab V Kapal Oleng

Sub bab 1. Pitakone Rumini

- Rumini kudu bali Jogja ngrumat ibune gerah
- Partana ora gelem bali Jogja, mung ngirimih dhuwit
- Rumini saya cibriya sesambungane Partana karo bose

Sub bab 2. Nglabruk ing kantor

- Ibune dititipake pak like
- Rumini lunga Jakarta, Partana tetep ora gelem bali
- Nglabruk ing kantor cabange bojone
- Partana ngundhat-undhat ibune sing ora nyetujoni nikahe

Sub bab 3. Pisah omah

- Rumini pilih ing Jogja lan ngejarke Partana ing Jakarta
- Rumini nanggung kandhutan anake Partana
- Anake lair lanang

- Suwe banget Partana ora kekabar, senajan Rumini bola-bali kirim foto anake liwat HP

Bab VI Laraning Partana

Sub bab 1. Anak Wadon lulus SMA

- Anake bose lulus SMA meh kuliah
- Emoh ngaku bapak
- Kuliah pilih nyang Jogja

Sub bab 2. Ketemu ing Stasiun

- Ibune Rumini seda
- Partana ketemu anake wadon ing stasiun, ora gelem sumaur
- Nalika sepur mlaku Partana diidoni

Sub bab 3. Sawuse pensiun

- Aturan kantor
- Dijaluk manggon ing omahe bose

Sub bab 4. Anake loro ngumpul

- Partana kelara-lara
- Lara ora gelem ditambahke, njaluk bali Jogja
- Seda, anake wadon lan lanang ngumpul

Langkah IV saged mewahi peprincen malih, utawi amargi cariyos ing nginggil tasih prasaja, ugi saged mewahi wontenipun pihak-pihak sanes ingkang ndadosaken cariyos saya muyeg. Upami mewahi pihak sanes ingkang ndadosaken cariyos saya muyeg, saged kawewahaken ing bab II utawi salajengipun. Upaminipun Bab II Panji anake lurahe. Isinipun: Panji ugi ngremeni Rumini, ibukipun Rumini langkung remen dhateng Panji tinimbang dhateng Partana (Mila lajeng gayut kaliyan bab III sub bab 2), Nalika Partana kesah ing Jakarta, Panji nelakaken

katresnanipun dhateng Rumini, mandar ugi sampun climen matur ibukipun Rumini. Nalika semanten Panji sampun merdamel wonten ing BRI. Nalika Partana mbikak usaha foto copy, kedah nambah modhal, lajeng ngampil ing BRI, sesambutan kaliyan Panji. Keleres Panji ugi dereng gadhah garwa. Mila tasih asring mbebeda Rumini, sinaosa Rumini sampun krama. Nalika Partana wonten Jakarta dangu boten kekabar, saha Rumini wonten Jogja nembe nglairaken anak lanangipun (bab V sub bab 3), Rumini nglanggati katresnanipun Panji. Makaten sapiturutipun, utawi sumangga gumantung kreativitasipun piyambak-piyambak. Ngengrengan kados ngaten menika mila boten kedah kaken, ingkang baku, menawi ngersakaken ewah-ewahan kedah lajen kapengalih, njalari ewahing cariyoing ing perangan pundi kemawon.

Upami ngengrengan menika sampun kagalih cekap, lajeng saged langsung ndhapuk ukara-ukara gancaran tumrap cerbung utawi novelipun. Menawi pangripta sampun nggadhahi cathetan-cathetan cekak-cekak ingkang kasiapaken saking buku padintenan kangge ngisi sastranipun, prayogi lajeng kacawisaken, dipunsukani tandha-tandha, badhe dipunlebetaken ing perangan pundi. Cathetan ing buku padintenan menika saged ngengungi menapa kemawon, saged cekak-cekak utawi panjang, saged cathetan babagan namining dhusun ing desa utawi kalurahan tartamtu, ing kitha tartamtu, ugi saged arupi kaendahaning alam, saged arupi deskripsi bangunan, saged ngengungi ukara-ukara filosofis, lan sapiturutipun. Cathetan ngengungi namining dhusun menika adhedhasar realitas ingkang wonten, sinaosa estunipun boten kedah sami. Upaminipun, dhusun Sagan, ing kalurahan Catur Tunggal, ing kecamatan Depok, Sleman, mapan ing sakidulipun kampus UGM. Cathetan kados ngaten menika lajeng

saged kaginakaken minangka peranganing cariyos. Upaminipun, kangge mbikak cariyos ing ngginggil, saged makaten.

Rumini, mangkono jenenge. Jeneng kang prasaja kanggo bocah kang saiki wiwit ngancik rumaja. Awake wiwit mekar kang minangka pratandha yen dheweke bocah wadon kang sehat. Nalika dheweke diajak Bulike dolan ing kos-kosane kancane, ing Sagan, kang kalebu wewengkone kalurahan Condhong Catur, Rumini wiwit nata pikirane, bapakne bisa dadi guru SD, dheweke kudu luwih saka iku, dheweke kepengin bisa kuliah ing kampus saelore Sagan iku.

Ing cariyos ingkang realis, menawi latar papanipun bebas, langkung gampil, boten kedah sami kaliyan kawontenan saestunipun, namung upami latar papanipun ugi kepengin riil, kedah gadhah cathetan tumrap nami-namining papan ingkang kabetahaken. Makaten ginanipun cathetan-cathetan padintenan, ingkang sumberipun saged saking pengalaman, ugi saged saking maos utawi mirengaken pawartos.

Mliginipun cathetan ukara-ukara filosofis, kedah kreatif, kedah kadamel, saking wosing realitas. Upaminipun makaten: “*tetuwuhan mau kadhang kala perlu rabuk kang digawe saka reregeding uwuh utawa trembeleking kewan*”, “*gegodhongan kang kuning wis wancine meh dadi garing lan gugur salumrahe, nanging yen nganti oyote dhisik sing garing, godhong-godhong ijo banjur garing tanpa kaendahaning werna kuning*”, “*saka saperangan uwuh-uwuh iku, maune dumadi saka kembang-kembang kang ngganda arum*”, “*Yen Sing Kagungan Uriingersakake, senajan bebek ora ngengremi endhogé, uga tetep lestari nganti seprene*”, “*glugu iku saya kerep keronggeh-ronggeh dening angin, saya alus, kuwat lan atos*”, “*kabar iku kababar gethok tular, aja gampang percaya ujaring kandha*”, lan tasih kathah sanget ingkang saged kacathet malih. Ukara-ukara menika

prayogi kalebetaken ing sela-selaning katrangan pangriptaning sastra, mlininipun gancaran, kalebet cerkak, lan sanes-sanesipun ngantos cerbung utawi novel, minangka bumbu ingkang pangangkahipun saged dados ukara cathetaning pamaos, amargi wosing kanyatan-kanyatan wau dados patuladhan tumrap gesangng manungsa.

Tumrap cerbung utawi novel Jawi, ngantos wekdal samenika tasih awis-awis, utawi mandar dereng wonten ingkang ngginakaken cakrik puisi utawi geguritan, ingkang lajeng kasebat liris prosa, utawi prosa liris. Mila saking menika menawi wonten pangripta ingkang badhe mbabar liris prosa menika, temtu kemawon badhe pikantuk kawigatosan ingkang linangkung. Minangka pathokanipun jinising puisi utawi tembang, ing ngandhap menika kaaturaken cakriking puisi.

B. Nyerat Puisi Jawi Modern

Tembung *puisi* ing sastera Indonesia estunipun boten trep kaliyan tembung geguritan ing sastra Jawi, awit geguritan menika namung perangan alit saking jinising tembang ing sastra Jawi. Ing sastra Jawi tembung puisi menika langkung trep kaliyan tembung tembang, mila supados cetha ing mriki kasebat sastra puisi Jawi modern kemawon, ingkang saged katerangaken makaten.

Ing sastra Jawi, wosipun puisi menika dipunwaos utawi dipunsekaraken, ngantos saged dipunpirengaken. Menawi dereng saged dipunpirengaken, puisi menika estunipun tasih dereng sampurna. Liripun, ing puisi menika wonten perangan ingkang boten saged tinilar, ingih menika purwa kanthi (*sajak*). Purwa kanthi menika sanes wujuding seratan ingkang sami nanging wujuding suwanten ingkang sami saengga kapirek endah. Menawi ing sastra Indonesia kaliyan Jawi, keleres seratanipun sami, nanging menawi ing sastra Inggris, seratanipun saged beda sanget. Tuladhanipun

tembung *you* kaliyan *new*, menika beda sanget seratanipun nanging meh sami ing pamaosipun, menika naminipun purwa kanthi. Mila puisi mesthinipun dipunpirengaken.

Ing sastra Jawi sedaya ingkang kaanggep puisi menika estunipun sinebat tembang utawi sekar. Tembung sekar menika basa ngokonipun saged kembang ugi saged tembang, ingkang kekalihipun nggadhahi kawontenan ingkang sami inggih menika kaendahan. Keleres suwanten /t/ kaliyan /k/ menika asring lira-liru, upaminipun ing tembung jarik lan jarit, coret lan corek, dhisit lan dhisik, jukuk kaliyan jukut, lan tasih kathah malih. Mila menawi tembung tembang kaliyan kembang menika tembung kramanipun sami, inggih boten nami mokal.

Wonten kalih jinising tembang, inggih menika tembang yasan saha tembang para. Tembung yasan, andhahan saking tembung lingga yasa, ingkang ateges gawe, nyiapke, utawi nyepakake. Dene tembung para, menika ateges kathah. Tembang yasan menika kaanggep wonten priyagung ingkang yasa, sinaosa namung mitos, dene tembung para menika kaanggep sampun dados gadhahanipun tiyang kathah, boten mangertos sinten ingkang nyipta utawi ngripta.

1. Tembang Yasan

Tembang yasan utawi tembang miji inggih menika tembang ingkang nggadhahi paugeran-paugeran ingkang kiyat sanget, inggih menika paugeran lampah tumrap sekar ageng, saha guru lagu, guru wilangan lan guru gatra tumrap sekar tengahan tuwin sekar macapat. Liripun jinising sekar yasan inggih menika sekar ageng, sekar tengahan saha sekar macapat. Wonten ing sastra Jawi, sekar-sekar menika asring kangge ngipta cariyos panjang saha gontas-gantos ing jinis sekaripun piyambak-piyambak. Saben setunggal iketan jinising sekar lajeng kasebat pupuh,

upaminipun pupuh dhandhanggula wonten pinten pada, lajeng kagantos pupuh Pangkur pinten pada, lan salajengipun.

Sekar ageng nggadhahi paugeran makaten: (a) cacahing gatra saben sapada 4 gatra, (b) cacahing wanda ing saben gatranipun sami, (c) namining lampah trep kaliyan cacahing wanda ing saben gatranipun. Lampah setunggal, tegesipun saben larikipun namung kaisi setunggal wanda, lampah gangsal tegesipun saben larikipu isi gangsal wanda, lampah sedasa tegesipun cacahing wanda ing saben larikiipun sedasa, lan sapiturutipun.

Sekar tengahan saha sekar macapat paugeranipun sami, inggih menika (a) guru lagu, utawi dhong-dhing inggih menika dhawahing suwanten vokal ing pungkasaning gatra, (b) guru wilangan, inggih menika cacahing wanda saben sagatra, cacahing wanda ing saben gatranipun saged beda-beda, boten kados paugeran ing sekar ageng, saha (c) guru gatra, inggih menika cacahing gatra ing saben sapada. Bedanipun sekar tengahan saha sekar macapat, mliginipun sekar tengahan langkung sepuh wontenipun. Amargi paugeranipun sami, ing saperangan buku teori, nyebataken cacahing sekar macapat beda-beda, wonten ingkang 11, wonten ingkang 12, mandar ugi wonten ingkang nyerat 13.

Tembang yasan sampun boten patos produktif, nanging kalawarti tetep tasih asring ngewrat, mliginipun sekar macapat. Tumrap pangripta, ingkang perlu dipungatosaken, babagan paugeranipun ingkang boten kenging dipunewahi. Sanesipun menika, babagan basanipun, sekar yasan, ingkang tumrap umum, padatan basanipun ngginakaken basa-basa Jawi Kina utawi Jawi tengahan, namung boten kedah sedaya, dados namung saperangan tembung-tembungipun. Sinaosa sekar yasan, menawi katujokaken para rumaja, basanipun ugi dipuntrepaken, mila milih tembung-

tembung ingkang limrah dipunginakaken ing basa padintenan. Ing ngandhap menika jinising sekar macapat, sarta paugeranipun.

Metrum	Guru Gatra	Guru Wilangan	Guru lagu
Pucung	4	12,6,8,12	u,a,i,a
Maskumambang	4	12,6,8,8	i,a,i,a
Megatruh	5	12,8,8,8,8	u,i,u,i,o
Gambuh	5	7,10,12,8,8	u,u,i,u,o
Mijil	6	10,6,10,10,6,6	i,o,e,i,i,u
Kinanthi	6	8,8,8,8,8,8	u,i,a,i,a,i
Pangkur	7	8,11,8,7,12,8,8	a,i,u,a,u,a,i
Durma	7	12,7,6,7,8,5,7	a,i,a,a,i,a,i
Asmaradana	7	8,8,8,8,7,8,8	i,a,e (o),a,a,u,a
Sinom	9	8,8,8,8,7,8,7,8,12	a,i,a,i,i,u,a,i,a
Dhandhanggula	10	10,10,8,7,9,7,6,8,12,7	i,a,e,u,i,a,u,a,i,a

Ing ngandhap menika tuladha sekar Pucung, Asmaradana, saha Dhandhanggula.

Pucung

Ngelmu iku kelakone kanthi laku

lekase lawan kas

tegese kas nyantosani

setya budya pangekese dur angkara

(Saking Wedhatama III: 1, karya K.G.P.A.A Mangkunagara IV)

Asmaradana

Anjasmara ari mami

mas mirah kulaka warta

dasihmu tan wurung layon

aneng kutha Prabalingga

*prang tandhing Urubisma
kariya mukti wong ayu
pun kakang pamit palastra* (saking Serat Patine Menakjingga)

Dhandhanggula

*Song-song gora candraning hartati
lir winidyan sarosing parasdy
ringa-ringa pangriptane
tan darbe labdeng kawruh
angruruhi wenganing budi
kang mirong ruhareng tyas
njaga angkara nung
minta luwar ring duhkita
aywa kongsi kewran lukiteng kinteki
kang kata ginupita* (saking Serat Cemporet karya R.Ng.
Ranggawarsita)

Ing tuladha sekar Dhandhanggula menika wonten wanda-wanda ingkang dipungaris ngandhapipun menika naminipun sandiasma inggih menika asmaning pangripta ingkang sinandi, inggih menika Radyan Ngabehi Ronggawarsita (R.Ng. Ranggawarsita). Dene racikaning tembung *song song gora candra* menika naminipun *sengkalan*, inggih menika angkaning warsa ingkang sinandi ing tembung-tembung, inggih menika Song = 9, song = 9, gora = 7, dan candra = 1, dados warsa 1799 AJ. Wonten ing jinising sekar yasan mila asring dipunseseli wujuding sandiasma, sengkalan, wangsalan, lan sanes-sanesipun. Ingkang minangka seselan menika saperanganipun tasih produktif, nanging saperangan sanesipun sampun boten produktif utawi boten nate kaginaaken malih.

Tumrap pangripta, ingkang baku menawi badhe ngripta kanthi cakrik sekar yasan, inggih kedah ngenut menapa ingkang dados paugeranipun, amargi mila sekar yasan menika paugeranipun boten kengin dipun nyang. Wondene ingkang pinangka seselan-seselan, saperanganipun arupi sekar para ingkang kaaturaken ing ngandhap menika.

2. Tembang Para

Beda kaliyan sekar yasan ingkang saged kadhapuk dados pupuh, sekar para boten saged kadhapuk pupuh, amargi paugeranipun boten arupi pada-pada, ugi beda-beda pola metrisipun inggih menika wujudipun, ingkang magepokan kaliyan gunggunging larik, wanda saha dhong-dhingipun. Jinising sekar para ing antawisipun sanepa, panyandra, isbat, paribasan, bebasan, saloka, ingkang sedaya wau kalebet pepindhan, lajeng wangsalan, parikan, lagu dolanan, saha geguritan.

a) Pepindhan: Sanepa, Panyandra, dan Isbat

Ingkang sinebat pepindhan tegesipun tetembungan ingkang minangka pindhanipun. Tembung pepindhan lingganipun ‘pindha’ lajeng karangkep awujud dwipurwa salin swara dados ‘pebindha’ saha pikantuk panambang {-an}. Jinisipun pepindhan ing antawisipun sanepa, panyandra, isbat, paribasan, bebasan, saha saloka. Miturut Padmosoekotjo (tt, jld 1: 93), bedanipun antawis saben peranganing pepindhan menika, mliginipun saking beda pamawasipun. Saking pandhapuking ukara saged arupi pepindhan, saking isinipun saged arupi panyandra, saking sisi *diksi* (bregasing basanipun)saged arupi basa rinengga, saking suwantenipun saged ngewrat purwakanthi, lan sapiturutipun. Ingkang langkung baku bednipun antawis

sanepa, panyandra lan isbat, lajeng antawisipun paribasan, bebasan, saha saloka.

(1) Sanepa

Ingkang sinebat sanepa, miturut Padmosoekotjo (t.t., Jld. II: 66), inggih menika jinising *pepindhan* ingkang wujudipun *stereortipe* (tetep), kadhapuk saking tembung sifat kalajengaken tembung aran. Dene miturut Subalidinata (1981: 81) sanepa ngewrat teges nyagetaken sifat ingkang dipunpindhakaken kanthi cara suwalikipun. Tuladhanipun:

Ambune arum jamban (ambetipun, langkung arum ambeting comberan)

Balunge atos gedebog (balungipun, langkung atos sing debog)
Eseme pait madu (esemipun, madu kemawon langkung pait)

(2) Panyandra

Panyandra ngewrat tetandhingan kaendahan saha ngewrat perangan ingkang sami. Saged ngginakaken basa rinengga utawi basa padintenan. Tuladhanipun makaten.

Athi-athine ngudhup turi (athi-athinipun kados kudhup turi)
Alise nanggal sepisan (alisipun kados wulan ing tanggal setunggal)

Bangkekane nawon kemit (bangkekaniipun kados bangkekane tawon kemit)

(3) Isbat

Tembung isbat tegesipun ‘tetep’. Isbat, nggadhahi teges kias, lan umumipun sesambutan kaliyan tasawuf. tuladhanipun makaten.

Golek banyu apikulan warih (ngangsu toya ngginakaken pikulan toya)

Golek geni adedamar (pados grama ngginakaken pepadhang grama)

Kodhok ngemuli lenge (Kodhok ngemuli lengipun)

Nggoleki galihing kangkung (madosi galihing kangkung)

b) Pepindhan: Paribasan, Bebasan lan Saloka

Antawisipun paribasan, bebasan lan saloka memper wujudipun lan estunipun menawi ing sastra Indonesia namung sinebat peribahasa. Paribasan, bebasan lan saloka, wujudipun ugi stereotipe utawi ajeg. Awit saking kaemperanipun kathah ingkang mastani sami utawi lira-liru. Padmosoekotjo (tt, jilid I: 62) nyathet bilih tetiganipun mila angel dipunbedakaken, mandar ugi dereng nate manggihi pakar ingkang nerangaken babagan bedanipun. Miturut Padmosoekotjo makaten.

(1) Paribasan

Paribasan menika pepindhan ingkang tanpa ngginakaken tembung pepindhanipun. Upaminipun yatna yuwana lena kena. Tembung yatna tegesipun ngatos-atos, yuwana tegesipun slamet, lena tegesipun kirang ngatos-atos, kena tegesipun kenging ingkang ing mriki kenging kacilakan. *Yatna yuwana lena kena tegesipun sinten* ingkang ngatos-atos badhe wilujeng dene ingkang kirang ngatos-atos badhe nemahi kacilakan.

(2) Bebasan

Bebasan menika pepindhan ingkang nandhingaken. Ingkang katandhingaken inggih menika kawontenan utawi sifatipun tiyang utawi samukawis. Tuladhanipun: *kerot ora duwe untu*. Tembung kerot tegesipun ngerotaken waja nginggil kaliyan ngandhap, ora

duwe untu menika boten gadhah waja. Ing mriku asring minangka pepindhanipun tiyang ingkang pengin utawi greget, namung boten gadhah beya wragadipun.

(3) Saloka

Saloka pepindhan ingkang dipunpindhakaken menika tiyangipun. Sifat utawi kawontenanipun mila dipunpindhakaken, nanging ingkang dipunpenaken menika tiyangipun. Tuladhanipun kebo bule mati setra. Tembung kebo bule sampun cetha tegesipun, kangge pepindhan tumrap tiyang pinter, mati setra tegesipun pejah ing pasetran, kuburan utawi papan buangan ingkang boten ngremenaken. Dados tuladha saloka menika tegesipun tiyang ingkang pinter, nanging boten dipunkanggeaken kepinteranipun. Tuladha saloka sanesipun:

- 1) *Gajah ngidak rapah*, tegesipun tiyang ingkang nglanggar aturanipun piyambak
- 2) *Bebek mungsuh mliwis*, tegesipun mengsah tiyang ingkang langkung kedugi
- 3) *Kutuk marani sunduk (ula marani gebug)*, tegesipun tiyang ingkang sengadi mlebet ing papan ingkang mbabayani

Paribasan Jawi kathah sanget cacahipun, ing antawisipun sampun nate dipunkempalaken dening Dirdjosiswojo (1956) saha Darmasoetjipta (1985). Paribasan asring dipunselpaken wonten ing sekar-sekar macapat. Menawi ing sekar yasan kados macapat, amargi paugeranipun kiyat sanget, sinaosa paribasan menika asipat stereotipe (ajeg), ugi kedah dipuntrepaken paugeranipun sekar yasan. Tuladhanipun ing sekar Gambuh ing *Serat Wulangreh* karya Pakubuwana IV makaten.

Wonten pocapanipun / adiguna adigang adigung / pan adigang kidang adigung pan esthi / adiguna ula iku / telu pisan mati sampyoh//.

Ing tuladha menika paribasan: *adigang adigung adiguna*, ingkang mesthinipun stereotipe, lajeng dados: *adiguna adigang adigung*, amargi paugeronipun Gambuh, guru lagu ing larik kalih menika dhawah u, mila ngginakaken tembung adigung ing pungkasinan gatra.

Paribasan tasih asring dipunginakaken wonten ing seratan-seratan gancaran, inggih asipat langsung utawi kaselipaken wonten ing sekar macapat, awit sekar macapat ugi asring kaseselaken ing sastra gancaran, cerkak, cerbung, novel, jagading lelembut, lan sanes-sanesipun. Upaminipun paraga ingkang nembe ngguyang mobilipun kaliyan rengeng-rengeng ngginakaken sekar macapat, ing satengahing macapat menika wonten paribasanipun.

c) Wangsalan

Tembung wangsalan gegayutan kaliyan tembung wangslanan, inggih menika wangslanuning cangkriman ing wangsalan kasebat. Wangsalan menika mahyakaken kekajengan kanthi cara boten langsung, ngginakaken cangkriman ingkang kangege plesetan wangslanipun. Liripun, plesetan saking wangslanipun cangkriman menika ingkang dados kekajengan ingkang dipunwahyakaken. Wujudipun plesetanipun, ingih menika ing antawisipun tembung ing wangslan utawi pethekanipun cangkriman, meh sami kaliyan tembung ingkang dados kekajeganipun. Tuladhanipun wangsalan: *roning mlinjo mas sampun sayah nyuwun ngaso*. Cangkrimanipun roning mlinjo. Pethekanipun so inggih menika namining ron mlinjo. Tembung

so minangka pethekanipun, meh sami kaliyan tembung ngaso, ingkang dados wosing kekajengan ingkang dipunwahyakaken.

Wangsalan ingkang sampun kaprah, sampun kulina dipunginakaken, wosing kekajengan boten temtu dipunsebataken, upaminipun roning mlinjo, jenang sela wader kalen sesondheran, njanur gunung, damar mancung, lan sanesipun asring boten kasebataken malih wosing kekajenganipun. Tuladha wangsalan ingkang sanesipun inggih menika makaten.

Pindhang lulang, kacek apa aku karo kowe (pindhang lulang menika krecek, kajengipun kacek)

Uler kambang, yen trima alon-alonan (uler kambang menika lintah, kajengipun satitahe)

Reca kayu, goleka kawruh rahayu (Reca kayu menika golek, kajengipun goleka)

Ayam wana, ywa nasar tindak dursila (ayam wana, batanganipun bekisar, kajengipun nasar).

Balung janur, mung sira mangka usada (balung janur, batanganipun sada, kajengipun usada).

Babagan jinising wangsalan werni-werni, mliginipun ingkang sampun wonten saha sampun asring dipunginakaken ing sastra Jawi, ing antawisipun saged kawaos ing bukunipun Padmosoekotjo (tt, jld. II: 6). Tumrap pangripta sastra Jawi ingkang badhe kalampahan, upami badhe ngginakaken wangsalan-wangsalan ingkang sampun wonten, sumangga kemawon, ewa semanten upami damel enggal mbok bilih prayogi kemawon. Kados dene pepindhan, saha jinising sastra Jawi sanesipun, wangsalan minangka bandha bandhuning sastra Jawi, tetep prayogi dipunginakaken minangka bumbu-bumbuning sastra Jawi modern, sinaosa kedah dipunwewahi sacekapipun supados langkung narik kawigatosan.

d) Parikan

Ing sastra Jawi mila jinising sastra menika kathah sanget, saperangan sampun boten produktif malih, upami tasih kaserat, sipatipun namung kaserat malih utawi reproduksi, amargi tanpa kawewahan wujudipun. Ingkang kados makaten estunipun boten perlu dumados, awit sastra menika nggadhahi sipat bebas kreatif, liripun sedaya wujud ingkang sampun wonten kenging kemawon dipunwewahi, dipundamel cakrik enggal lan sapiturutipun. Kasunyatanipun, jinising wangsalan, paribasan, bebasan, panyandra, isbat, lan sapanunggilanipun, sampun awis-awis dhapukan enggal, mandar ingkang lami ugi boten kaserat malih. Kawontenan menika cetha beda menawi katandhingaken kaliyan jinising parikan, ingkang samangke tasih produktif, mandar saged ugi lestantun, sauger tasih wonten sekar pop Jawi, sinaosa wujudipun boten kedah sekawan larik, saged tigang larik, gangsal larik, lsp.

Wonten kalih pamanggih babagan lingganipun tembung parikan. Sepisan parikan saking tembung ‘pari’ pikantuk panambang {-an}. Tembung ‘pari’, basa kramanipun ‘pantun’. Ing sastra Indonesia utawi Melayu, mila wonten jinising sastra sinebat ‘pantun’ ingkang paugeranipun mila sami kaliyan parikan. Mila lajeng dipunanggep bilih asalipun tembung parikan gegayutan kaliyan jinising pantun ing Melayu. Bab menika sumangga kersa, namung ing tradhisi tartamtu, mliginipun tradhisi panen pantun, nate wonten ingkang ngginakaken jinising pantun kangege nggumyakaken anggenipun makarya, inggih menika sami pinter-pinteran mhyakaken pantun kanthi sesautan.

Ingkang angka kalih, tembung ‘parikan’ saking tembung ‘parik’ lan panambang {-an}. Tembung parik sami tegesipun kaliyan tembung larik ingkang kajengipun larik-larik utawi tharik-tharik, ingkang tegesipun urut utawi tinata (Padmopuspito,

1989: 69). Parikan mila kedah katata saderengipun kababar dados. Ingkang badhe mahyakaken parikan, kedah pinter pados tembung-tembung ingkang trep kangege damel purwakanthinipun.

Miturut Padmosoekotjo (tt, jld. II: 16), parikan nggadhahi paugeran makaten.

- a. Kadhapuk saking kalih ukara, ngginakaken purwakanthi guruswara.
- b. Saben ukara kadhapuk saking kalih gatra.
- c. Ukara sepisan minangka sampiran dene isinipun wonten ing ukara kaping kalih.

Sampiran inggih menika gatra ingkang isinipun bebas, boten kedah gayut kaliyan wosing kekajengan, nanging kadhapuk kanthi pilihaning tembung ingkang saged ngewrat purwakanthi, gayut kaliyan gatraning isi. Ginanipun sampiran inggih menika ngiket kanthi purwakanthi ing antawisipun sampiran menika kaliyan isinipun. Sanesipun menika ugi kangege narik kawigatosaning pamaos utawi ingkang mirengaken. Mila parikan ingkang sae, inggih menika ingkang kawiwitinan kanthi sampiran ingkang mila narik kawigatosan. Caranipun narik kawigatosan saged werni-werni, ing antawisipun:

1. Sampiranipun lucu, tuladhanipun: (a) *mbah simbah golek gurem, kanca salah ngejak bubrah mesam-mesem*. Simbah menika mirsani kemawon sampun boten cetha, nanging tasih kedah madosi gurem, inggih menika jinising kewan ingkang alit sanget ingkang dados amaning ayam. (b) *awake gedhe gundhule ciling, aja gumedhe dumeh ayu mliding*. Tiyang ingkang awakipun ageng sirahipun alit sanget temtu kemawon badhe ketinggal lucu.
2. Sampiran ngajrihi, tuladhanipun: (a) *kulon bebeng kidul bebeng gunung Merapi arep mbledhos, atine budeng*

pikirane budeng komplit maneh swarane atos. Mbledhosipun gunung Merapi, ngemutaken kawontenan ingkang ngajrih-ajrihi. (b) *Panganane enak-enakan jare iku gampang patine, jamane panceñ jaman edan padha ora eling ing tanggung jawabe.* Jaman samenika kathah sesakit ingkang njalari pejah, mliginipun saking dhedhaharan ingkang eca.

3. Sampiran sakecepengipun, tuladhanipun: (a) *gajah diblangkoni, gampang nggone kojah angel le nglakoni*, (b) *wit gedhang awohe pakel, yen omong gampang kon nglakoni angel.* Sampiran menika cetha sakecepengipun, nanging mandar narik kawigatosan.

Parikan ingkang sampun gumathok gatranipun saha wandanipun, mliginipun ingkang asipat ajeg, lajeng dados parikan ingkang pinangka sekar utawi asring dipunsekaraken, padatan kedadosan saking sekawan wanda. Bab menika boten nggumunaken, awit lagu-lagu ingkang mratah, menika kathah-kathahipun ugi adhedhasar sekawan ketukan, upaminipun 2/4, 3/4., utawi 4/4. Adhedhasar gunggunging wanda, parikan ingkang kados makaten saged kapantha dados tiga:

1. Parikan 4 wanda + 4 wanda X 2 gatra. Tuladhanipun:
Iwak bandeng, durung wayu
Priya nggantheng, sugih ngelmu
2. Parikan 4 wanda + 8 wanda X 2 gatra. Tuladhanipun:
Kembang adas, sumebar tengahing alas
Tiwas-tiwas, nglabuhi wong ora waras
3. Parikan 8 wanda + 8 wanda X 2 gatra. Tuladhanipun:
Enting-enting gula jawa, sebungkus isine sanga
Kwajibane para siswa, kudu seneng nggubah basa.

Estunipun saking teorinipun, rumiyin parikan tasih wonten paugeran sanesipun, inggih menika larik sepisan apurwakanthi kaliyan larik kaping tiga, dene larik kaping kalih apurwakanthi kaliyan larik kaping sekawan. Dene rumus purwakanthinipun a b a b. Ingkang purwakanthinipun a a a a, dipunsebat syair Jawi (Subalidinata 1981: 65). Ewa semanten kawontenan samangke, ingkang a a a a ugi kasebat parikan. Babagan menika inggih sumangga katur, jer ngelmi sosial menika langkung cepet pangrembakanipun.

Ing nginggil sampun kula aturaken bilih jinising pantun, mesthi kemawon ugi jinising parikan wonten ing Jawi, saged kangege sayembara ingkang sipatipun *kreativitas* langsung. Liripun parikan saged dipunadani kanthi sesautan, langsung. Ing mriku saben tiyang kedah saged terampil damel larik-larik perangan sampiran, saha purwakanthinipun, ingkang adhedhasar wosing kekajengan. Mila sinten ingkang langkung kreatif tansah saged mahyakaken parikan ingkang trep kaliyan tema utawi *konteks* pirembaganipun.

Wonten ing tradhisi adat Jawi, parikan inkang tasih asring dipunpraktikaken inggih menika ing tradhisi kacar-kucur, perangan saking tradhisi panggih ing temanten. Ing tradhisi menika ingkang ngginakaken parikan namung mbah dhukun mantan kemawon, ingkang sipatipun namung apalanipun mbah dhukun mantan. Sanesipun menika, parikan ugi asring kaginakaken wonten ing gerongan, inggih menika sesekaran ingkang dipunsartani gamelan utawi gendhing. Parikanipun lajeng luwes, dipuntrepaken kaliyan kabetahaning gatra saha wanda ing gendhingipun. Tuladhanipun parikan ing gendhing dolanan Suwe Ora Jamu (Pelog pathet nem) :

2	3	3	1	2	3	.	.
<i>Su</i>	<i>we</i>	<i>o</i>	<i>ra</i>	<i>ja</i>	<i>mu</i>		
1	2	2	3	1	2	.	.
<i>ja</i>	<i>mu</i>	<i>go</i>	<i>dhong</i>	<i>te</i>	<i>la</i>		
3	5	5	6	6	5	5	4
<i>su</i>	<i>we</i>	<i>ra</i>	<i>ke</i>	<i>te</i>	<i>mu</i>	<i>te</i>	<i>mu</i>
4	2	2	1	1	6	.	.
<i>pi</i>	<i>san</i>	<i>ga</i>	<i>we</i>	<i>ge</i>	<i>la</i>		

Ing wekdal samangke, kathah lagu-lagu campur sari utawi lagu-lagu pop ingkang abasa Jawi, ugi ngginakaken parikan, nanging cacahing wanda saha gatranipun ugi bebas, gumantung kabetahanipun. Ing salajengipun parikan ing padintenan ugi boten patos nggatosaken paugeran, mliginipun ngengengi gunggunging wanda saha gatranipun. Tuladhanipun makaten.

Ngetan bali ngulon, tiwas edan ora kelakon

Si trondhol diedusi, tiwas bodhol jebul mung diapusi

Cocor bebek disosor meri, salahku dhewek mohon disorry

Kekiyatanipun parikan ing nginggil, inggih menika: (a) babagan sampiranipun ingkang bebas, saengga saged tansah trep kaliyan jamanipun. Tumrap pangripta ingkang kreatif boten badhe cekap nampi parikan ingkang ngginakaken sampiran ingkang sampun lami wontn, nanging badhe damel ingkang enggal ingkang trep kaliyan kawontenan ing masyarakatipun, (b) Bebasipun sampiran ugi nyedhiyani kalodhangan tumrap pangripta damel sampiran ingkang paling narik kawigatosanipun pamaos utawi pamireng, (c) Wontenipun purwakanthi, tansah mewahi endahing suwanten ingkang kapireng, (d) Paugeran ingkang magepokan kaliyan bab sampiran saha purwakanthi menika, estunipun dados perangan ingkang nggregetaken saha

saged kadamel sayembara keterampilan, (e) Paugeran ingkang magepokan kaliyan bab sampiran saha purwakanthi menika, ugi trep kaliyan kaendahan ingkang dipunperlokaken dening saben lagu, utawi sekar, ingkang tradhisional utawi ingkang modern.

Mirid saking kawontenanipun parikan, ingkang nggadhhahi kekiyatana kados ing nginggil menika, mbok bilih salaminipun jinising parikan menika badhe tansah gesang ing masyarakat, inggih wonten ingkang asipat tradhisi, asipat lagu-lagu enggal, utawi mila lajeng dipun wontenaken sayembara ngripta parikan sesautan. Mliginipun tumrap pangripta sastra Jawi, saged ngripta parikan sawanci-wanci lajeng kacathet ing buku padintenan, ing pangangkah, ing sawanci-wanci saged dipunselpaken wonten ing jinising sastra sanesipun, mliginipun kaseselaken ing sastra gancaran menapa kemawon.

e) Geguritan

Geguritan, menika kalebet jinising puisi. Ing nginggil sampun kasebataken bilih ing sastra Jawi enggal (abasa Jawi enggal), ingkang acakrik puisi menika wonten 2 werni, inggih menika tembang yasan lan tembang para. Tembang yasan, menika jinising puisi ingkang pathokanipun dipunugemi sanget, inggih menika ingkang gegayutan kaliyan lampah (ing sekar ageng), saha guru gatra, guru wilangan, lan guru lagu (ing sekar tengahan lan sekar alit/ macapat). Tembang para, menika puisi Jawi ingkang pathokanipun boten patos kenceng. Upamia wonten pathokanipun, tembang para menika boten nate kaanggit ngantos wewentehan panjang. Liripun, boten saged awujud pupuh (kempalaning pada ingkang sami pathokanipun). Ing salebeting tembang para menika ing antawisipun wonten wangsalan, parikan, pepindhan, lsp. kalebet ugi guritan, ingkang wekdal samangke lajeng ngrembaka lan sinebat geguritan.

Tembung geguritan mesthinipun lingganipun ‘gurit’ (Subalidinata, 1981), lajeng ewah kanthi proses dwipurwa dados gegurit, lan pikantuk panambang {-an}, mila lajeng dados geguritan. Kala semanten namung kasebat guritan, ingkang lingganipun ugi sami. Tembung gurit menika ngemperi tembung garit, goret, lan sapiturutipun, ingkang nggadhahi teges ‘coret utawi corek utawi tulis’. Guritan menika coretan, geguritan menika cecoretan utawi seseratan. nggurit utawi nggegurit menika sami kaliyan nyorek utawi nyerat. Wosipun, geguritan menika seratan, mliginipun puisi Jawi modern.

Katandhing cakrik puisi Jawi sanesipun, geguritan menika ketawis langkung bebas, liripun bebas saking saperangan pathokan, kepara menawi sampun tebih ngrembakanipun, mandar boten wonten malih pathokanipun ingkang baku. Mila lajeng wiyar sanget tebanipun. Pinangka conto, upami wonten panggurit ingkang ngripta geguritan namung awujud garis-garis kemawon, menawi garis-garis wau dipunwastani geguritan, inggih boten wonten klentunipun. Sumangga kemawon. Mangka geguritan menika tansah ewah gingsir trep kaliyan evolusi pepinginan lan ewah-ewahaning pangertosan ing kaendahanipun (*konsep estetik*) (Riffatere, via Pradopo, 2002: 3). Ewa semanten, ing babagan geguritan ingkang bakunipun kepengin mahyakaken pangangen-angen ingkang minangka piweling utawi pesen (amanat), mesthinipun inggih badhe gondhelan ing pathokan basa ingkang saged kangge komunikasi, sinaosa boten kumedah-kedah melok saestu, awit, limrahipun ingkang dipunsebat geguritan menika basanipun endah lan mila mahyakaken pangangen kanthi cara boten melok, boten langsung.

Ing riwayatipun, geguritan menika asil saking cakrik ingkang kaprabawan saking cakriking sastra nagari Barat. Mlebetipun cakrik kados geguritan ing Jawi menika udakawis taun 1900-an,

meh sesarengan kaliyan wedaling cakrik novel. Ing wiwitnipun, geguritan menika sinebat guritan lan limrahipun kawiwitan kanthi tembung “sun gurit”, “sun gegurit”, utawi “guritanku”. Dangu-dangu, tembung-tembung menika ical. Sekawit, cakriking geguritan menika tasih nengenaken sanget ing babagan purwakanthi (sajak), dangu-dangu purwakanthi menika namung sacekapipun kemawon, supados boten mboseni. Mila ing satunggalin pamulangan geguritan, pinanggih paken kados makaten.

Riptanen geguritan kanthi pathokan climen kaya ing ngisor iki!

1. Wosing rembug (tema-ne) sing trep karo pengalaman endah sing tau koklakoni
2. Kahanan utawa samubarang sing kudune ora kokblakakake, gawenen pasemone (simbolisasine)
3. Miliha tembung-tembung (diksi) sing trep karo makna sing kokkarepke, pigunane lan kaendahane.
4. Gawekna purwakanthi sakcukupe, supaya luwih endah, nanging ya aja nganti mboseni
5. Tatanan larik-larike lan pada-padane (bait-baite) supaya ora nggladrah lan ya ora mboseni
6. Pilihna irah-irahane (judhule) sing trep karo isine ning ya sing mirungan (khusus) supaya narik kawigatene sing maca.

(1). Cakriking Geguritan

Cakriking karya sastra menika karacik saking strukturipun piyambak-piyambak, kalebet geguritan. Ewa semanten limrahipun ugi kabangun saking peranganing struktur ingkang gumathok, sinaosa boten sedaya sami. Umumipun, geguritan saged kaperang dados blegering geguritan lan isining pirembagan.

Blegeripun saged arupi tipografi tartemtu, irah-irahan, padapada, larik-larik, basa (lelewaning basa, frasa, tembung, wanda, lsp.), purwakanthi lan ukuran-ukuran alit ingkang sampun nggadhahi makna. Mila senajan namung titik utawi koma, menawi sekintenipun sampung ngewrat makna inggih penting. Sedaya perangan wau lajeng dados setunggal nyengkuyung wetahing wujud geguritan wau. Inggih saking blegering geguritan wau saged ugi magepokan kaliyan maknanipun. Upami tipografinipun ngemper-emperi pawestri, inggih kedah dipungayutaken kaliyan makna ing perangan sanesipun, irah-irahanipun menapa, tembung-tembungipun kados pundi, larik-larikkipun, lsp.

Isining pirembagan utawi temanipun temtu kemawon werni-werni gegayutan kaliyan gesanging manungsa, alam lan Gusti Ingkang Murbeng Gesang. Inggih amargi temanipun menika, asring satunggaling geguritan menika nggadhahi makna ingkang limrah, nanging saged ugi maknanipun ngantos ingkang lebet sanget tebanipun. Upaminipun wonten ing dolanan bocah, wonten geguritan makaten.

Enthung, enthung

Endi elor endi kidul

Ger-ger mencloka pager

Geguritan menika mila saged namung dipunmaknani enthung saestu ingkang menawi dipuncepengi asring gela-gelo; nanging geguritan menika ugi saged dipunmaknani tiyang ingkang bingung. Wonten ing geguritan menika, ingkang dipuntakekaken endi elor endi kidul. Lor menika uttara ingkang maknanipun langkung inggil utawi langkung utami. Temtu kemawon kidul menika langkung andhap. Tiyang ingkang bingung boten saged milih ingkang utami saha boten utami utawi

ingkang sae lan boten. Lajeng wonten ing geguritan menika dipunkengken supados menclok pager. Pager menika dados watesipun pundi ingkang hak saha pundi ingkang sanes hakipun. Mila ing geguritan menika maknanipun gondhelan paugeran ingkang sampun gumathok, supados boten ngantos nerjang wewaler utawi pager. Mila ing geguritan menika ‘ger ger mencloka pager’, wosipun madosi pundi ingkang becik lan pundi ingkang boten sae, kedah gondhelan paugeran.

Ingkang kapilih ing geguritan menika enthung, amargi enthung menika satunggaling wanci rikala saking kawontenan uler badhe kepengin dados langkung mulya, inggih menika dados kupu. Saking nggremet dados mabur, saking nedha ron dados nucup madu, saking nggegateli dados werninipun ingkang endah. Ing mriku enthung kedah aprihatos, kedah mertapa muhung nugrahaning Jawata, nenuwun dhumateng Gusti Ingkang Akarya Gesang. Ing tataran menika enthung kedah milih pundi ingkang utami lan pundi ingkang asor. Ing mriku enthung kedah mencok dhateng pager, inggih menika wewatesing hak, utawi paugeran. Menawi kasil anggenipun aprihatos, enthung badhe tetep lestantun gesangipun, menawi cabar lajeng pejah.

Pangripta geguritan kedah tansah gadhah pangangen bilih geguritan menika nggadhahi kaendahan babagan wujudipun, ugi kaedahan babagan isi utawi maknanipun. Kaendahaning wujudipun ing antawisipun wonten ing wujuding tetembunganipun (*diksi-nipun*) inggih menika ngewrat purwakanthi sacekapipun, boten ngantos njuwarehi. Enthung-enthung ndi elor endi kidul. Tetembungan enthung, enthung, saha kidul, ngewrat purwakanthi suwanten /U/ ingkang menawi kawaos lan kapirekengaken kraos eca lan sekeca. Semanten ugi ing larik ger-ger mencoka pager, apurwa kanthi suwanten /er/, ingkang mewahi endahing suwanten yen kapirekeng.

Endahing tegesipun, inggih menika bilih ing larik-larik geguritan menika ngewrat teges ingkang prasaja, inggih menika kewan enthung, ingkang kaangkah tumrap lare ingkang dereng dumugi pamanggihipun. Ugi ngengengi teges ingkang langkung lebet, inggih menika maknanipun tiyang aprihatos kanthi adhedhasar paugeran, ingkang saged kangge konsumsinipun tiyang ingkang sampun diwasa, dumugi ing pamanggihipun. Tuladha sanesipun ingkang ugi kalebet sekar dolanan, cakepanipun makaten makaten.

Menthog-menthog.

*Menthog-menthog dakkandhani
mung rupamu angisin-isini
mbok ya aja ngetok ana kandhang wae
enak-enak ngorok ora nyambut gawe
menthog-menthog mung lakumu megal-megol gawe guyu.*

Sekar dolanan menika saged dipunmaknani menthog saestu, nanging ugi kenging dipunmaknani tiyang ingkang sampun nyebal saking paugeran (koruptor, maling, begal, lsp.). Tiyang makaten lajeng rupinipun ngisin-isini, lan lampahipun megal-megol boten lurus utawi boten leres. Ingkang makaten langkung prayogi menawi boten ngetok, mapan wonten ing griya mawon utawi pakunjaran, supados boten merdamel ingkang awon, dados gegujenganipun tiyang sanes.

Kados pundi tuladha sanesipun? Buta-butanya galak? Kate-kate dipanah? Sedaya geguritan menika prayoginipun asipat makaten, inggih menika saged dipunmaknani limrah lan wantah, ugi saged dipunmaknani ingkang langkung lebet. Menawi pangripta sampun miwiti menggalihaken geguritan reriptanipun nggadhahi utawi ngewrat makna teges ingkang makaten, temtu ing raos pangraos,

geguritan menika langkung nges, langkung mikantuki tumrap pamaos.

(2). Menapa Piyandelipun Geguritan Menika ?

Saperangan kanca ingkang mersudi ing babagan sastra Indonesia lan sastra Jawi, ngendikakaken bilih langkung saged miraosaken geguritan, tinimbang puisi Indonesia. Bab menika sumangga kemawon. Namung kemawon, estunipun geguritan menika nggadhahi sangu ingkang mila sugih bandha-bandhu, glondhong pengareng-areng guru bakal-guru dadi. Liripun, geguritan menika gadhah basa lan budaya Jawi, ingkang mila panjang pocapane, punjung kawibawane. Basa Jawi lan budayanipun menika sugih ngelmi ing samukawisipun mandar oyodipun ugi sampun ngrembaka wiyar lan kiyat.

Ing mriki kula aturaken sekedhik bab seratan kula ngengingi raosing geguritan ingkang nyamleng lan tumanjem, ingkang nate kawrat ing media harian *Suara Merdeka*.

Geguritan, Rasane Luwih Nyamleng lan Tumanjem

Geguritan mujudake jinising karya sastra Jawa kang paling akeh etungan asile. Saora-orane yen katandhingake jinising cerkak, paling ora tikel telune. Bab iki, ora nggumunake, kaya dene asiling puisi ing basa-basa liyane, jalaran jinising puisi iku *relatif* luwih cekak lan luwih bebas tinimbang jinis liyane. Mesthi wae bab mau banjur magepokan karo proses kreatife produksi geguritan. Saka panggurite, ora mokal yen luwih entheng konsentrasicine, marga mung butuh kalodhangsan wektu lan pathokan sethithik. Saka penerbitane, mesthi wae bisa ngemot luwih akeh tinimbang jinis liyane. Magepokan karo bebase, jinis geguritan iku luwih bebas ninggalake wewaler-wewaler *konvensional*, mligine sing ana gayutane karo pathokaning basa

(basa *normatif*). Malah Sutardji Calsoum Bachri, kalebu dhedhengkote penyair Indonesia, nate gawe sensasi nganggo *kredo*, sing isine mbebasake puisi saka makna basa *normatif*. Yen wis kaya ngene iki ora mokal yen asiling geguritan iku paling produktif.

Sasuwene iki uripe geguritan kaya-kaya anyep-anyep wae, utawa adhem-adhem wae. Nanging senajan adhem sajake ora ayem. Lire, senajan ora kuwatir yen geguritan bakal kentekan panggurite, ewa semono yen digatekake luwih premati, ora beda kaya uripe sastra Jawa liyane, sing nganti saiki durung ana tronthong-tronthonge arep ngrembaka sutresnane. Dadi sing seneng geguritan iku ya mung kuwi-kuwi wae, jaragan sastra daerah mono mung urip aneng pange sastra nasional. Pang mau ya mung pang cilik, marga mung thingis saka cawange kabudayan dhaerah. Mula yen kawatasaka bab iki, lumrah yen geguritan kuwi satemene uripe adhem ning ora ayem. Lah, mugamuga mbaka sethithik, tulisan kaya ngisor iki bisa mahanan thukul lan semining sutresna geguritan sumrambahe sastra Jawa lan budaya Jawa.

Sejatine, nitik saka pangandikane saperangan ahli (pakar) lan sutresna sastra, geguritan-geguritan Jawa iku yen dilaras, rasane luwih nyamleng tinimbang puisi sing nganggo basa liyane, mligine basa Indonesia. Nanging apa pancen mengkono?

Geguritan iku rokok saupamane, murah meriah, saenggonenggon ana wongadol. Yen wis kebacut ngerti lan isa ngrasakake, mesthi banjur ketagihan. Ana wong sing pilih luwe anggere bisa ngrokok. Semono uga akeh sing seneng geguritan ning ora seneng jinising prosa Jawa. Mligine para maos, geguritan iku saliyane mung butuh wektu sethithik, duwe kekuatan sing pancen ora tinemu aneng jinising prosa Jawa. Malah saperangan

kekuatane geguritan iku ora tinemu aneng puisi ing basa liyane, mligine Indonesia.

Katandhingake karo jinising prosa Jawa, cetha geguritan mbundheli konvensi dhewe sing luwih unggul, mligine kang magepokan karo *tipografi* (blegere), sajak (purwakanthine utawa dhong-dhinge), lan *dhiksi-ne* (tembung pilihane). Diicipi sethithik wae, wis katon yen geguritan iku asring manjila *tipografi-ne*, lire blegere kaya apa utawa kaya ngapa. Antologi *Kristal Emas* (1994) contone, saperangan gedhe geguritane migunakake *tipografi* kuwi kanggo narik kawigaten. Ya marga saka *tipografi*-ne kuwi, para maos asring banjur mesem lan manthuk-manthuk, utawa malah gedheg-gedheg nalika kacundhukake karo isining geguritane, satemah cumanthel aneng netra lan pikirane, tumanjem, alias *berkesan*.

Awit saka sajak utawa purwakanthine, para maos asring krasa angler lan banjur nggronjal nalika mentas maca larik-larik kang dhong-dhinge ujug-ujug nyleneh. Apa maneh yen pamaose iku kawetu sero (*poetry reading*), ora mung sing maca nanging uga sing mirengke ya krasa kesandhung. Tumrape *trend* geguritan paling anyar saiki, malah dhong-dhinge sengaja digawe antarane tinata *statis* lan brancuh dadi siji. Ya bab mau kang bisa mahanani swasana pamaosing geguritan krasa nyurung njur nggondheli utawa angler njur nggronjal satemah gawe segering swasana lair lan batine sing maca.

Magepokan karo bab *dhiksi*, ndadekake rasaning geguritan ora mung beda karo jinising prosa Jawa, kepara malah uga beda karo jinising puisi Indonesia. Saora-orane ana rong bab kang dadi punjeraning kahanan mau. Sepisan, basa Indonesia kepetung isih enom yen katandhingake basa dhaerah, kalebu basa Melayu. Lire, kanggone mayoritas suku Jawa, basa Indonesia durung pati mbalung sungsum ing rasa. Kanggone wong Melayu, *dhiksi* saka

basa Melayu asring kudu di *permak* supaya dadi basa Indonesia kanggo konsumsi Indonesia. Lha, ing kono njur ilang rasa sing wis mbalung sungsum ing anggane wong Melayu. Mula puisi Indonesia asring dadi cemplang rasane.

Ping pindhone, saliyane basa Jawa iku wis mbalung sungsum tumrape suku Jawa sing mayoritas kuwi, basa Jawa uga nduweni watak sing ora mung *konotatif* nanging uga *onomatopis*. *Konotatif* lire, dhiksi sing dijupuk saka basa Jawa kuwi saperangan gedhe (senajan ora kabeh) bisa ndudut rasa nglambrang adoh, saengga dadi jembar nuansa maknane. *Onomatopis* lire, akeh tembung-tembung Jawa sing ora bakal tinemu ing kamus, ning bisa dirasakake maknane. Bab iki sejatiné magepokan karo dumadining tembung kang niru swara tartamtu, utawa magepokan karo peranganing alat ucap ing tutuk.

Kareben cetha, dakaturi saperangan tembung kanggo conto. Tembung-tembung sing kedadeyan saka konsonan geter /r/ uga nduweni makna ‘geter’, kayata /gregel-gregel/, /nggregeli/, /krekel-krekel/, /geter/, /pyur/, /pyir/, /pyar/, /pyor/, /kumepyar/, /ambyar/, /kropos/, /krosak/, /krusuk/, lsp. Saka tembung /pyur/, /pyir/ bisa dibedakake rasane, /pyur/ luwih akeh tinimbang /pyir/, utawa barange /pyur/ luwih gedhe-gedhe tinimbang /pyir/. Luwih gedhe-gedhe maneh tumrap /pyar/. Tembung /thel/ beda rasane karo /nel/ senajan ing kamus ora bakal tinemu. lsp. Kabeh mau trep karo teori *fonetis*. Suwara i iku vokal ciyut, e luwih amba, terus nganti a iku vokal amba dhewe. Ing basa Jawa ya ngono. Tembung /kriwik/ iku bolonge cilik, yen luwih gedhe /krowok/ yen gedhe dhewe /krowak/. Semono uga tembung /gempil/ lan /gempal/, /krikil/ lan /krakal/, lsp.

Saka konsonan anteb nuwuahake makna kang anteb, saka konsonan ampang maknane ya ampang. Contone tembung /ambyar/ nganggo konsonan anteb /b/, luwih anteb tinimbang

karo /kumepyar/, sing nganggo konsonan ampang /p/. Tembung /kuwel/ lan /kekiwul/ ing ukara ‘kuwel kekiwul reruketan/, ora tinemu ing kamus, ning bisa dirasakake maknane sing ngemba tembung /uwel-uwelan/. Tembung /gagah/ sing dumadi saka konsonan anteb /g/ cetha krasa beda banget yen katandhing tembung /kunthet/ sing mawa konsonan sarwa entheng /k/ lan /th/. Mula tembung /penthol/ jarene bisa dicilikake dadi saru. Semono uga konotasi sebutan bocah kaya tembung /kelik/, /thole/, /gendhuk/, /wawuk/, lsp. Dakkira yen mung arep menehi conto, bisa uga koran sakterbitan ora bakal cukup kanggo ngemot.

Bali marang para maos, kalebu para panggurit, yen tlaten lan temen anggone ndhapuk lan milih bumbu tumraping geguritan, mesthi wae asile luwih nyamleng lan tumanjem, kaya sing wis asring binabar dening para panggurit kang wis pengalaman. Sumangga nyobi sumangga ngicipi.

(3). Bandha-bandhu ing Basa saha Budaya Jawi: Plataranipun Geguritan

Geguritan nggadhahi pawitan sangu inggih menika wujud basa Jawi. Katitik saking geguritan-geguritan ingkang paling enggal, tasih kathah pinanggih tembung-tembung ingkang asalipun saking basa Jawi Kina. Pramila saking menika, basa Jawi ingkang kange ing geguritan, umuripun ugi sampun sepuh sanget. Kanthi mekaten kabudayan ingkang sinengker ing basaning geguritan menika ugi sepuh sanget. Tundhanipun, geguritan saged nggadhahi cakupan bandha-bandhu kabudayan ingkang sampun ngoyod lan ngrembaka wiyar tebanipun, ing antawisipun saking basa Jawi Kina- Jawi Tengahan- ngantos Jawi Enggal, saking kabudayan ringgit purwa ngantos budaya reformasi engga wanci punika, saking jaman kayu-watu- jaman Hindu lan Buda- jaman Islam- engga Jaman Modern lan jaman

internet menika. Sedaya menika wau mahanani raos pangraosing tiyang Jawi wonten ing kabudayanipun lebet sanget. Lah sedaya raos kabudayan wau saged trep upami kawahya namung ngangge basa Jawi. Amargi basa menika piranti mahyakaken raos pangraosing kabudayanipun piyambak-piyambak. Mila kabudayan Jawi inggih namung badhe trep lan jumbuh bilih kawayakaken ngangge basa Jawi ugi.

Tuladha climen kemawon, cobi larik-larik perangan saking geguritanipun Djaimin K, *Siter Gadhing*, menawi dipun-Indonesia-aken kedah kados pundi ?!

*Aja disetel kenceng-kenceng iki siter
Siter gadhing sumbering geter ati,
Nadyan suwarane cumengkling nyaring
Nanggapi osiking jagad*

.....

Inggih awit saking sugih tebanipun kabudayan Jawi, kathah sanget tembung-tembung Jawi ingkang remit-rempil, pepanthan alit-alit, sampun saged nggamaraken makna ingkang lebet lan gumathok. Kathah samukawis ingkang mila sampun kapantha alit-alit lan gadhah makna piyambak. Tuladhanipun, peranganing woh klapa, saking mancung, manggar, bluluk, cengkir, kemeruk buntut, degan, lan nembe klapa. Jinising ayam, saking kuthuk, jementhir, sapihan, kemanggang, dhere lan jagoan, lajeng babon lan sawung. Menawi kumedah-kedah kawaduhan ngangge basa sanesipun, upaminipun basa Indonesia, menapa kinten-kinten saged trep ing raos?.

Semanten ugi tumrap tembung-tembung ingkang ngewrat raosing budaya ingkang mirungan, kalebet idiom, bebasan, wangsalan lan sapiturutipun ingkang ugi asring kangge ngrenggani geguritan. Upaminipun, tembung: *nges, ngujiwat, kadang sinarawedi, nyengkir gadhing, nawang sasi(h), njanur*

gunung, mbalung sungsum, damar mancung, lunyu ilate, tipis lambene, entheng tangane, mbalang lirik, papan kiwa, ngrogoh ati, lambe ati, memaniking jagad, mas mirah, kepidak ayangan-ayange, theklek guwang kalen, ngulu idu-ngiler, kapondhong ing jinem wangi, merong kampuh jingga, ketiban sampur, geganthilaning ati, awang-uwung, ciri wanci, sepi sepa lir sepa samun, gonyak-ganyuk nglelingsemi, susuhing angin, ngatas angin, bontos, sak cindhil abange, lsp; temtu langkung trep ing rao bilih tetep ka`wahya ing basa Jawi.

Tumrap pangripta, ingkang perlu dipunemut inggih menika bilih jinising geguritan menika ugi prayogi kangge paring kaendahan tumrap sastra ingkang abasa gancaran, namung sampun ngantos kathah-kathah, cekap kangge cecolok kemawon. Upaminipun paraganipun nembe kapang dhumateng paraga sanesipun lajeng nyerat geguritan, saged ugi satunggaling paraga anggenipun ngesok raosing penggalih dhumateng kekasihipun ngginakaken geguritan. Upaminipun malih, ingkang jinisipun cerbung utawi novel, jinising geguritan kenging kangge mbuka saben sub babipun.

Mangga sami nyobi ngripta geguritan saking imajinasi kawontenan-kawontenan ing ngandhap menika !

1. Wonten ing pesisir pinggir samodra kidul madhep mengidul.
2. Wonten ing satengahing wanawasa ingkang tanpa wates.
3. Wonten ing satengahing wana, saperangan tetuwuhan sami pejah, saperangan gugur ronipun, saperangan nembe semi, saperangan malih sampun ngrembuyung subur.
4. Wonten ing satengahing pekawisan, wonten wit asemipun, wonten wit pelem, wonten wit bratawali mrambat, wonten ri rendhet, lan kathah malih jinis sanesipun.

5. Wonten ing peken, ketawis wonten bakul ingkang laris sanget, wonten bakul ingkang ngantuk, wonten keranipun, lan sanes-sanesipun.
6. Wonten ing peken kewan, wonten ugi segawon ingkang nembe saba ing mriku, wonten bakul ingkang nembe ngandhuki kucingipun.

C. Nyerat Drama Jawi

Ing nginggil sampun kaaturaken babagan sastra gancaran saha sastra puisi Jawi, ingkang temtu kemawon beda wujudipun kaliyan sastra drama Jawi utawi sandiwara Jawi. Ing nginggil ugi sampun kaserat bilih menawi sastra drama saged dipunbedakaken kaliyan jinising gancaran saha puisi, inggih menika, drama nengenaken ginem (dialog) saha tata cara anggenipun manggungaken. Sakderengipun kaaturaken thek-kliwering drama, supados cetha kaaturaken dasa namaning tembung drama rumiyin.

Tembung drama, wonten ingkang mastani saking tembung Yunani ‘*draomai*’ ingkang tegesipun “tumindak” (Harimawan 1993:1), ugi wonten ingkang saking basa Greek ‘*dran*’ , ugi ateges “tumindak”. Ing mriki temtu kemawon tumindak menika wonten gayutipun kaliyan tumindak wonten ing sandiwara utawi drama. Tembung sanesipun drama inggih menika ‘lakon’.

Miturut Seno Sastroamidjojo (1964: 98), tembung lakon asalipun saking basa Jawi “laku” ingkang tembung andhahanipun mlaku, nglakoni, lan sapiturutipun. Lakon tegesipun samukawis utawi kedadosan ingkang nembe lumampah. Ing *Kamus Istilah Sastra* (Sudjiman, 1986: 46), lakon ateges karangan awujud drama ingkang sinerat kanthi pangangkah dipumpentasaken. Tembung sanesipun malih teater.

Miturut Tarigan (1984: 73) tembung teater inggih saking basa Greek ‘*theatron*’ ingkang ateges ‘papan nonton’. Ing Indonesia

tembung teater asring dipuntegesi ‘gedung film’, utawi ugi kangge nyebat tontonaipun, mligiipun drama. Dramawan ugi sinebat teaterawan. Ing *Kamus Istilah Sastra* tembung teater, ugi kangge nyebat kempalan karya drama. Tembung sanesipun malih sandiwara utawi tonil. Tonil saking basa Welandi ‘*toneel*’ ingkang ateges tontonan, utawi kedadosan (Kanzannudin, 1995: 84).

Mbijo Saleh (1967: 26-27), nelakaken bilih tembung sandiwara dipunciptaaken dening KGPA. Mangkunegara VII, saking basa Jawi ‘sandhi’ saha ‘warah’, dados tegesipun tuntunan ingkang kanthi sinandhi, utawi ngginakaken perlambang. Istilah sandiwara langkung populer ing jaman Jepang. Sandiwara ugi ateges teks drama utawi tontonan drama.

Wosipun, ingkang sinebat drama inggih menika teks ingkang badhe dipunpentasaken, utawi tontonan pentas menika, mligiipun pentas ngengengi cariyos drama, ingkang isinipun gineman (dialog) ugi anggenipun nglakokaken (*acting*). Dodos menawi pentas maos geguritan, pentas maos cerkak, pentas panembrama, campursari, ingkang mila sanes cariyos drama, inggih boten sinebat drama. Sebatan drama ugi saged kangge nyebat drama ingkang pentasipun boten wonten ing panggung, upaminipun drama radio, drama ing plataran rikala panen kanthi iringan gejog lesung, lan sanes-sanesipun.

1. Drama minangka Lakon lan minangka Seni Tontonan

Boen S. Oemarjati ing bukunipun *Bentuk Lakon dalam Sastra Indonesia* ngginakaken tembung lakon lan teater kangge nyebataken *text play* utawi *repertoire* utawi teks drama sinerat ing satunggal naskah. Wondene H.B. Jassin nalika ngandharaken sandiwara-sandiaranipun Usmar Ismail wonten ing bukunipun *Sedih dan Gembira*, ngginakaken tetiganing tembung menika saha tembung sandiwara kangge nyebataken tontonanipun. Ing

kalodhangan menika ingkang badhe kaaturaken mliginipun ingkang magepokan kaliyan sastranipun, inggih menika drama sinerat, utawi teks drama. Ewa semanten, teks drama sinerat menika estunipun asring kaanggep dereng rampung, awit rampungipun inggih menawi sampun dipunpentasaken, inggih pentas ing panggung, utawi pentas ing media sanesipun kalebet drama ing radio. Mila tumrap pangripta sastra drama, anggenipun ngripta kedah nginten-nginten anggenipun badhe mentasaken kados pundi.

2. Unsur-unsur Drama

Sambetipun kaliyan seni sastranipun, wonten sawetawis babagan ingkang kedah kaaturaken ing mriki mliginipun magepkan kaliyan drama sinerat, inggih menika (1) teks katrangan saha teks pokok, (2) alur, pembabakan saha adegan, (3) dialog, lakuan saha penokohan, (4) latar, (5) tema tuwin (6) amanat. Perangan-perangan menika ugi magepokan kaliyan konvensi-konvensinipun.

a). Teks Katrangan saha Teks Pokok

Ing sastra drama ingkang sinerat, estunipun wonten kalih perangan ingkang asring wonten, inggih menika (1) perangan ginem utawi dialog ingkang kasebat teks pokok, saha (2) perangan katrangan kangge pentas ingkang kasebat teks katrangan utawi *teks samping*. Miturut Jan Van Luxenburg, dkk. (1989: 164-167) teks pokok inggih menika teks isi dialog lan monolog, dene teks samping menika katrangan-katrangan babagan anggeipun mentasaken. Tumrap panganggiting teks drama, pangertosan ngengingi teks pokok kaliyan teks katrangan menika penting sanget awit mangaribawani ing proses pentasipun saking teks sineratipun.

Sinaosa boten kedah, amargi dereng wonten paugerenipun, nanging padatanipun teks pokok kawiwitam saking namining paraga lajeng nembe ginemanipun. Sinerat kanthi tandha pambuka ginem saha panutup ginem, sinerat kanthi aksara alit biasa. Tuladhanipun makaten.

Anang : "Sapa sing omong? Saka wong semene iki sapa sing omong yen aku nuding nuduhu yen kowe sing nyolong keris?"

Bonggol : "Adhimu sing omong! Kowe nuduhu aku ing sangarepe wong akeh!"

Dene teks katrangan, padatan sinerat ing salebetting kurung, kanthi aksara kapital. Tuladhanipun makaten.

(ANANG NGGAWA KANCA-KANCANE SING WIS DIKETHIK SUPAYA ORA NGAKU YEN DHEWEKE NUDHUH BONGGOL MINANGKA MALING KERIS)

Perangan teks pokok, ingkang perlu dipunemut-emut inggih menika panjang saha cendhakipun wonten gayutipun kaliyan watakipun paraga utawi kawontenaning psikologinipun paraga rikala sami gineman. Mliginipun rikala paben, ingkang wosipun paraga sami nesu, mesthi kemawon dipundamel saking kawontenan ingkang mrambat, saking netral dumugi srengeng saestu. Bab ingkang kados ngaten saged dipun damel, saking ukara-ukara panjang ingkang sarwi nerangaken, lajeng dados ukara-ukara cekak ingkang sami gentosan munggel ginemipun mengsa. Tuladhanipun, menawi saking ginemipun Anang kaliyan Bonggol ing nginggil, lajeng dados makaten.

Anang : "Bonggol, adhiku ora ana rikala iku!"

Bonggol : "Ora urusan! Adhimu ngerti! Crita ro aku!"

Anang : "Goblog Kowe!"

Bonggol : "Kowe sing Goblog!"

(ANANG DIKAMPLENG BONGGOL NGANTI TIBA, KANCANKANCANE GAGE NGRUYUK BONGGOL, NANGING BONGGOL BISA UWAL LAN MLAYU)

Teks pokok, kedah saged nggiring cariyos kados dene aluring cariyos ing sastra gancaran. Liripun, ing sastra drama, aluripun kabangun lumantar ginemanipun para paraga, mila perangan teks pokok menika kedah ngarah-arah: (a) efektif boten nggladrah, (b) trep kaliyan menapa ingkang kedah dumados ing panggungipun, nanging ugi (c) trep kaliyan watakipun paraga. (a) Efektif boten nggladrah, tegesipun ginemipun paraga kedah ngewrat pokok-pokok isinipun cariyos saestu, ginem ingkang boten patos perlu kedah kabucal, sedaya ukaraning ginem ngewrat pangangkah tartamtu ing cariyos saterasipun. (b) trep kaliyan menapa ingkang kedah dumados ing panggungipun, liripun, pangripta sampun ngentha-entha, bilih ginemipun trep kaliyan media ingkang kange pentasipun. Upaminipun medianipun panggung ingkang boten saged nggambaraken swasananipun, ginem kedah ngrembag swasana menika. Swasana wingit kedah dipunginemaken paraga, mliginipun menawi panggungipun boten saged nggambaraken swasana wingit. Menawi paraganipun bagus, bagusipun kedah dipunsebataken dening paraga sanesipun, mliginipun menawi drama tumrap radio, menawi boten, pamireng radio boten saged mangertos, lan sapanunggalanipun. (c) trep kaliyan watakipun paraga, liripun, pangripta kedah sampun ndhapuk paraga ingkang gadhah watakipun piyambak-piyambak lan trep kliyan caranipun gineman saha menapa ingkang dipunginemaken.

Sawetawis teks drama, wonten saperangan teks drama ingkang boten wonten teks katranganipun, dados namung teks ginemanipun kemawon. Teks drama makaten kasebat teks drama mutlak. Suwalikipun ugi wonten teks drama ingkang teks

katranganipun kathah sanget, mandar ugi komplit utawi rinci sanget. Babagan makaten badhe ngembet mangaribawani bebas botenipun saha gampil botenipun anggenipun mentasaken. Liripun makaten.

Teks drama ingkang boten wonten katranganipun, temtu anggenipun mendhet maknanipun namung saking ginemanipun. Babagan ingkang boten cetha ing perangan ginem sampun boten pikantuk katrangan malih, upaminipun babagan bagusipun paraga ingkang kados pundi boten cetha, saged dipun maknani bilih bagusipun lema utawi kera, inggil utawi radi andhap, lan sapiturutipun. Menawi boten wonten teks katranganipun, anggenipun maknani bebas, mila anggenipun mentasaken ugi bebas. Amargi bebas, temtu langkung gampil anggenipun mentasaken. Suwalikipun, menawi teks samping peprincenipun ngantos rempil sanget, anggenipun paring makna sampun gumathok, langkung cetha, nanging anggenipun mentasaken badhe langkung angel, awit kedah saged nuruti pikajengipun teks. Upaminipun ing teksipun wonten katrangan: (*YUSWA WETAWIS 75 TAUN NING TASIH KIYAT LAN LEMA BADANIPUN, WAJA TASIH WETAH, MUNG RIKMA SAMPUN PETHAK SEDAYA, TANSAH NYEPENGI KERIS WRANGKANIPUN CAKRIK MADURA*). Katrangan ingkang kados makaten, temtu badhe langkung angel anggenipun mentasaken, amargi prayoginipun mila pados ingkang kados panyuwunanipun teks. Saben teks menika mesthi nggadhahi pawadanipun piyambak, saengga katrangan ing nginggil temtu ugi nggadhahi ancasipun piyambak, kenging menapa paraganipun makaten.

Tumrap pangripta, ingkang baku kedah tansah mangertos saestu kados pundi teks pokok kaliyan teks katrangan ingkang badhe kabangun, teks dramanipun kanthi jinising cariyos

menapa, badhe dipunpentasaken wonten media menapa, lan sapiturutipun, saben peranganipun nggadhahi pangangkah ingkang cetha, kados pundi gayutipun kaliyan perangan sanesipun.

b). Alur, Pembabakan saha Adhegan-adheganipun

Alur inggih menika sesambutan antawisipun kedadosan-kedadosan wonten ing cariyos ingkang sesambutanipun asipat temporal saha kausal (Sudjiman, 1986: 4). Liripun sesambutanipun arupi sesambutan wekdalipun saha kados pundi sebab-sebabipun satunggaling kawontenan utawi satunggaling kedadosan, utawi kados pundi anggenipun njalari kedadosan sanesipun.

Kathah-kathahipun, cariyos menika kabangun kanthi alur ingkang mrambat. Peranganing alur inggih menika wiwitan (*permulaan*), perangan dredah (*pertikaian*), saya gawat (*perumitan*), perangan puncak (*klimaks*), perangan ngudhari dredah (*peleraian*), saha pungkasaning cariyos (*penyelesaian*). Wonten ing perangan wiwitan, pangripta ngenalaken para paraga. Awit saking sesmbutan antawisipun para paraga nuwuhenken kedadosan dredah, ingih ingkang asipat batos utawi dredah ingkang kewiyos. Perangan saya gawatipun inggih menika menawi pihak-pihak ingkang sami dredah saya nambah kekiyatnan mewahi dredahipun, lajeng saya dados rame ngantos dumugi perangan puncak. Perangan puncak inggih menika perangan ingkang dados puncaking dredah, ingkang kagiring saking perangan ingkang saya gawat ingkang dumados kanthi cara salimrahipun utawi pinanggih nalar (*logis*). Saking puncak, alur tumuju wusananing cariyos, ingkang kadhang menika perlu perangan kangge ngrampungaken prekawis, inggih menika perangan ngudhari dredah. Ewa semanten perangan ngudhari

dredah menika boten kedah wonten, awit saged ugi perangan puncak menika ugi dados pungkasenan cariyos (Mido, 1982: 11).

Alur wonten ing drama radi beda kaliyan alur ing sastra gancaran. Sepisan, alur ing cariyos gancaran kabangun wonten ing cariyos utawi *narasi*, wondene wonten ing drama kabangun wonten ing adhegan-adhegan saha babak-babak, ingkang kadhapuk saking ginemipun para paraga saha patraping tumindak (*lakuan*). Awit saking menika, strukturipun adhegan menika penting sanget wonten ing drama, ingkang ginanipun kangege nemtokaken aluring drama menika mila sae saha narik kawigatosan, utawi boten mbosenaken. Adhegan inggih menika setunggaling wekdal nalika para paraga medal ing panggung, gineman saha tumindak menapa kemawon ngantos sami mandhap saing panggung. Babak inggih menika setunggal adhegan utawi langkung ingkang urut amargi cariyosipun rapet sanget. Padatan rapetipun cariyos amargi latar papan saha latar wekdaling cariyosipun rapet inggih menika meh sami utawi mila setunggal papan.

Angka kalih, aluring drama estunipun boten luwes kados ing cariyos gancaran. Aluring *prosa* utawi gancaran, bebas kadamel wongsal wangsl ngginakaken alur mundur. Wonten ing drama, bab menika langkung angel katindakaken, inggih ing pentasipun utawi panampining pamirsa drama. Wonten ing tontonan, ngambali cariyos ing panggung menika kirang sae lan mbosenaken, nanging menawi wonten ing waosan gancaran, ngambali maos saperangan cariyos menika limrah sanget.

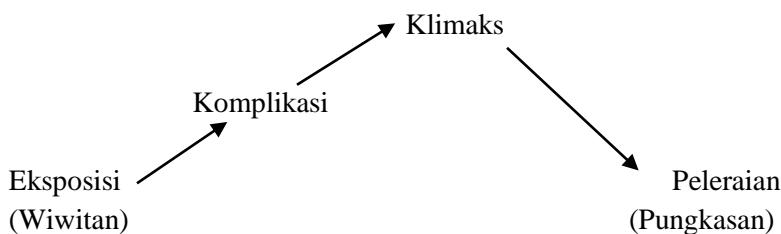
Wonten ing drama tradhisional, aluripun tansah majeng (*linear*) ingkang dipuntemtokaken dening urutaning wekdal kedadosanipun. Upami merlokaken cariyos ing wekdal ingkang kepengker, cekap dipuncariyosaken wosipun dening

satunggaling paraga, boten kedah dipunpentasaken kedadosanipun, kejawi mila kaanggep penting sanget. Menawi kaanggep penting sanget, paraga saged kemawon miwiti ginemipun makaten:

“..... rikala semana kedadeyane mangkene...”.

Teknisipun, sasampunipun wonten gineman ingkang makaten, panggung kedah lajeng katutup, para paraga ingkang nembe manggung mlajar mlebet, seting panggungipun kagantos, lajeng nembe kagantos adhegan cariyos ing wekdal kepengker komplit kaliyan seting panggungipun. Menawi ingkang kados makaten menika kathah, panampining pamirsa temtu kirang sae. Bab menika cetha beda menawi kaliyan drama radio utawi ing film. Menawi drama radio utawi film, mila meh kados cariyos waosan, kados cariyos gancaran, mila langkung gampil teknisipun tumrap alur mundur. Ing drama modern babagan alur mundur dados tantangan tumrap pentasipun.

Dados ing drama tradhisional, umumipun alur utawi adhegan-adhegan kabangun kanthi urut, saking latar wekdal ingkang wiwitan, tengah, ngantos pungkasan, igkang ing drama tembungipun wiwitan utawi *eksposisi*, tengah utawi *komplikasi*, saha pungkasan utawi *resolusi*, ingkang strukturipun makaten.

Ing perangan *klimaks* titikanipun sampun woten ewah-ewahan pwnting tumrap paragatamanipun (*crucial shift*), inggih menika paragatama sampun kasil pikantuk menapa pangangkahipun. Ing perangan pungkasan, sged ugi cekap ngrampungaken dredah ing ngajeng, nanging ugi saged kaliyan mbikak wewayangan enggal. Tuladanipun, ing klimaks paraga drakula sampun saged kapejahan dening paragatama, nanging lajeng paragatama pikantuk telepon saking kitha sanes, bilih ing mriku wonten drakula sanesipun. Ing cariyos ringgit, upami ing lampahan *Brubuh Ngalengka*, sasampunipun Dasamuka katableg ing redi Somawana, dhalangipun nyariyosaken bilih yitmanipun Dasamuka boten trimah lan badhe tansah ngganggu damel dhumateng soksintena ingkang kirang pangatos-atos.

Adhegan-adhegan ing babak-babakipun gumantung ing dredah ingkang dipundamel. Saben latar papan ingkang enggal, ing mriku babakipun ugi gantos. Setunggal babak saged kemawon dumados saking setunggal adhegan, nanging ugi saged awetawis adhegan. Wonten ing ringgit purwa, babak sepisan padatan isinipun adhegan ing pasewakan agung rikala sang raja ngawontenaken pasewakan, lajeng adhegan ing keputren rikala sang raja kundur ing keputren kapapag sang prameswari, lajeng adhegan ing paseban jawi rikala patih matah utawi ngutus para prajurit supados mundhi dhawuhipun sang raja.

c). **Ginem, Patrap, saha Watakipun Paraga**

Saben adhegan isinipun ginemipun saha patrapipun para paraga. Ginem saha patrapipun paraga menika minangka salah satunggaling cara tumrap pangripta kangege mahyakaken watakipun paraga. Mandar menawi ing teks drama mutlak, watakipun paraga inggih namung katitik saking ginemipun

paraga wonten ing panggung kemawon. Awit saking menika, ginem wonten ing drama menika penting sanget. Pangripta drama kedah nata ginemipun paraga supados wataking paraga saestu kados ingkang dipunkajengaken. Ing babagan menika, miturut Tarigan (1985: 77), ginem wonten ing drama kedah trep kaliyan kalih perkawis: (1) ginem kedah limrah nanging saged narik kawigatosan, trep kaliyan pikiran saha raos pangraosipun paraga, (2) sae saha mentes, kedah langkung nuju ing ancasipun saha runtut, boten namung kados gineman ing padintenan.

Pangolahing watakipun paraga dening pangripta kedah katata wonten ing perangan ginem saha patrapipun ingkang sinerat ing teks ginem saha teks katrangan. Teks katrangan saged kaisi ngengungi titikan fisikipun paraga, umuripun, badanipun, rikmanipun, lathinipun, lsp, katrangan ngengungi patrapipun ing saben ginemanipun paraga wonten panggung, saha katrangan panataning panggung (*seting panggung*).

Paraga wonten ing drama kados dene ing sastra gancaran, saking dhapukanipun saged kaperang dados paragatama (*tokoh utama*) saha paraga andhahan (*tokoh bawahani*). Paragatama inggih menika paraga ingkang dhapukanipun penting sanget, paraga ingkang paling asring medal ing babak-babakipun saha ingkang dados punjering gineman antawisipun para paraga. Dene paraga andhahan inggih menika paraga ingkang namung minangka panyengkuyung dhapukanipun paragatama. Paraga andhahan saged kemawon dados punjering ginem ing adhegan-adhegan tartamtu, nanging dhapukanipun tetep namung ngrembag kawontenanipun paragatama, inggih kanthi cara langsung utawi sesambetanipun kaliyan paraga sanesipun. Paraga andhahan nggadhahi paedah kangge nyethakaken wosing pirembagan nanging ugi kange ngatur kaendahaning cariyos ing drama. Cariyos drama lajeng boten prasaja sanget, boten

gampil katebak saha boten njuwarehi. Paragatama asring nggadhahi paraga piandel (*tokoh andhalan*), ingkang dhapukanipun mila minangka paraga ingkang dados utusan piandelipun paragatama. Paraga piandel dipundamel ugi kangege ngirangi teknis monolog paragatama.

Saking sambetipun kaliyan angkahing gesangipun, paragatama saged kaperang dados paraga protagonis saha antagonis. Paragatama asring namung ingkang protagonis, awit ingkang antagonis saged ugi kathah, gantos-gantos, utawi mila gerombolan. Paraga protagonis ingih menika paraga ingkang angkahing gesang mila kaanggep utami, sae, saha leres. Dene paraga antagonis ingnih menika paraga ingkang angkahing gesang kirang utawi boten utami, boten leres, saha boten sae, katitik tansah mengsahi paragatama.

Wonten drama tradhisinal Jawi, paraga protagonis kaliyan antagonis sengadi dipunbedakaken kanthi nyolok wonten ing pentasipun, ing antawisipun lagu lan cara ginemanipun, patrapipun, tata cara busananipun, make up-ipun, lsp. Paraga protagonis sarwa alus, dene paraga antagonis sarwa kasar, ingnih fisikipun ingnih patrapipun, lan samudayanipun. Upaminipun ing kethoprak, paraga-paraga antagonis ingkang asring dipunsebat brasak utawi brasakan, mesthi dipunpacak sarwa kasar, alisipun dipunkandelaken, pipinipun dipunabriti, dipundamel godheg brewok simbar jaja, klambinipun dipunbledhehaken, gumujeng latah-latah, gineman kasar saha sora, lsp. Dene paraga protagonis ingkang asring sinebat bambangan, dipungambaraken sarwi alus, make up-ipun alus, ngendikan alus, lsp.

Ing ringgit purwa satriya protagonis dipungambaraken alus, dipundherekaken para Panakawan, Semar, Gareng, Petruk, saha Bagong. Ringgitipun ruruh, bagus, tansal kasil kasembadan

sedyanipun ingkang sae, mila dipunwastani satriya Tanah Jawa. Ing ringgit tiyang paraga bambangan alus dipunsalirani tiyang estri jogedipun alusan. Antagonisipun dipungambaraken minangka raseksa, gadhah siyung, sarwi kasar, saking Tanah Sabrang, utawi trahing satriya ingkang pokalipun, angkahing gesang boten sae.

Ing kethoprak, ingkang sumber cariyosipun saking sastra babad, ingkang kathah ngewrat sejarah, wataking para paraganipun inggih namung manut sumberipun, saged tetep watakipun ugi saged ewah gingsir ugi gumantung sejarahipun. Paragatamnipun saged gilir gumantos inggih amargi manut sumber sejarahipun.

Makaten wau ingkang wonten ing drama tradhisional Jawi, mliginipun ingkang sumberipun lampahan-lampahan baku, inggih menika lampahan ingkang sampun wonten. Tumrap pangripta, sumangga kemawon menawi badhe nyerat malih lampahan-lampahan ingkang sampun wonten kanthi sanggitipun piyambak. Sanggit menika namung ndamel beda wonten ing peranganing cariyos tartamtu, nanging bakuning cariyos tetep sami. Menawi badhe ngripta lampahan carangan sumangga kemawon, nanging padatan ugi tasih nggondheli konvensi saha tradhisi ingkang baku. Babagan menika beda kaliyan drama Jawi modheren.

Ing drama Jawi modheren, babagan konvensi ingkang lumampah ing drama tradhisional saged kemawon dipunkiwakaken. Paraga antgonis saged kemawon kadamel alus patrapipun, bagus alus fisikipun, nanging angkahing gesang tetep boten sae. Suwalikipun paraga protagonis, kenging mawon kadamel fisikipun boten sae, nanging patrapipun saha angkahing gesang tetep sae. Amargi ingkang makaten, drama modern

langkung bebas panggarapipun, saged langkung luwes lemes cariyosipun.

d). Latar utawi Seting

Latar utawi seting, inggih menika papan, wekdal, kawontenan ing masyarakatipun (sosial), saha swananaipun ingkang wonten ing kedadosan-kedadosanipun. Latar saged kaangge minangka panyengkuyung gambaran wataking paraga. Upaminipun paraga ingkang mapan wonten ing kitha ageng, paraganipun boten kulina pepanggihan kaliyan tanggi-tanggi nipun, lajeng kulina individual, kirang watak gotong royongipun. Paraga ingkang kalenggahanipun inggil, boten saged ramah kaliyan tiyang ingkang kesrakat. Paraga ingkang gesangipun wonten kampung tetanen temtu lajeng gotong royong sampun dados pakulinanipun. Ewa semanten ugi saged suwalikipun, ingkang wonten ing kitha nanging paraganipun tasih kersa sengkut gotong royong, tegesipun paraganipun mila sae.

Cara nggambaraken latar ing drama beda kaliyan ing sastra gancaran. Ing sastra gancaran bebas ing perangan pundi kemawon, saha bebas lataripun kedah kados pundi. Ing drama kedah nginten-nginten supados trep nanging gampil anggenipun manggungaken, saha boten perlu sanget pindhah-pindhah latar kanthi *dynamis*. Bedanipun ugi awit beda angkah ingkang katuju.

- (1) Ingkang katuju sutradara saha para pemain drama
- (2) Ingkang katuju para penonton.

Latar ing drama kaprahipun kaserat wonten ing teks katrangan, inggih menika kaserat wonten ing wiwitaning babak utawi wiwitaning adhegan, tuladhanipun makaten.

*(ING SATENGAHING ALAS, WENGI KANG PETENG.
DEMANG PUNGGUK BINGUNG AREP NERUSKE LAKU
APA MANDHEG).*

Perangan menika lajeng katerasaken perangan utawi teks ginem. Perangan teks katrangan menika katujokaken dhumateng sutradara, inggih menika kaangge nata panggung, saged geber gambar wit-witan wana ingkang ageng-ageng utawi kaliyan ubarampe sanesipun ingkang mujudaken papan kados dene ing tengahing wana. Panggung menika ugi kabiyantu pirantining lampu ingkang sengadi dipunpejahi, namung lampu ing panggenanipun penonton ingkang dipungesangaken remeng-remeng, saengga panggung ketawis peteng, nanging tetep saged katonton saking panggenanipun penonton.

Ing kanyatanipun, wonten ing drama wonten peranganing latar ingkang boten saged utawi boten gampil dipunfisualisasekaken, mliginipun latar swasana, dinten, tanggal utawi taun, lan sapiturutipun. Upaminipun, latar swasana angker, dinten malem Selasa Kliwon, wulan Sura taun 1435 AJ., menika sedaya kalebet latar, nanging angel utawi mila boten saged dipundamel simbol-simbolipun. Ingkang mangka bab menika kedah dipunmangertosi penonton. Awit saking menika latar ingkang makaten kedah dipunlebetaken minangka peranganing teks ginem, dipunginemaken dening paraga.

Babagan latar papan, pangripta ugi kedah emut bilih panggung menapa kemawon menika sipatipun winates namung ing papan menika. Liripun boten ing sawanci-wanci saged ewah, boten kados dene ing film, mila kedadosan ingkang sipatipun mlampah ing papan tartamtu, tetep namung saged dipunpilih ing papan tartamtu ingkang paling sae, paling endah, nanging ugi paling trep kaliyan cariyosipun saha saged dipunfisualisasekaken ing panggungipun. Dados mila wonten

konvensi drama panggung bilih saben kedadosan menika dumados ing wekdal menika saha namung ing papan menika. Wonten ing ringgit purwa, dhalang asring ngandharaken babagan menika kanthi ukara ingkang *stereotip* (ukara ingkang tetep), inggih menika: “padha papane amung beda caritane awit dumadi saka sapanggung”.

e). Tema saha Amanat wonten ing Drama

Pangripta naskah lakon mesti kemawon sampun nggadhahi penggalihan wosing rembag utawi tema ingkang mengku amanat utawi pesen utawi piwacal dhateng ingkang mirengaken utawi mirsani dramanipun. Tema utawi wosing rembag, miturut M. Saleh Saat inggih menika samukawis ingkang dados prekawis tumrap pamanggilipun pangripta. Ing mriku ngewrat kados pundi wawasanipun pangripta utawi ingkang dados pangangen-angening pangripta. Prekawis menika ingkang dados temanipun, ingkang kadhang kala ugi ngewrat cara anggenipun ngrampungaken. Wonten ing cara anggenipun ngrampungaken menika ngewrat amanatipun (Mido, 1982: 9). Drama ingkang nyegahaken prekawis gesangipun tetiyang, temtu ngewrat amanat ingkang dipunsegahaken kanthi cara langsung utawi boten langsung, sinerat utawi sinandhi (*simbolik*). Menawi tema menika gagasan pokok ingkang dados prekawisipun, amanat menika cara anggenipun ngrampungaken (Satoto, 1985: 16).

Wonten ing drama Jawi tradhisional tema-teamanipun asipat istana centris, utawi ngrembag ing satunggaling kraton, tuladhanipun wonten ing ringgit purwa saha kethoprak. Menggah tema-tema drama Jawi modern kathah-kathahipun ugi cara gesangipun masyarakat modern.

Tumrap pangripta drama, ingkang baku badhe ngripta jinising drama ingkang pundi, kanthi cara ingkang pundi menika

prayoginipun mirsani ingkang wonten rumiyin, nembe saged nemtokaken pilihan ingkang kados pundi ingkan paling prayogi kaserat minangka drama ingkang enggal, nanging ugi tasih gondhelan cakrik-cakrik ingkang wonten, saengga pamaos drama tasih saged nampi menapa ingkang sampun karipta, kados pundi temanipun saha menapa ingkang dados amanatipun.

f). Konvensi wonten ing Drama

Ingkang kaandharaken ing nginggil estunipun nembe ingkang kalebet perangan intrinsik, utawi ingkang mila wonten ing teks sinerat drama menika. Tasih wonten unsur ekstrinsik, inggih menika ingkang gegayutan kaliyan kawontenan kanyatan ing masyarakat panyengkuyung dumadosipun drama menika, ing antawisipun ingkang magepokan kaliyan konvensi drama.

Teks drama mesthi lan kedah sinerat kaliyan ngentha-entha anggenipun badhe mentasaken, inggih menika kangge drama ingkang namung dipunpirengaken (auditif), menapa drama tontonan (*audiovisual*). Teks drama kedah nglelimbang ing antawisipun tatacara ingkang sampun wonten (*konvensi drama Jawi*) kaliyan sepinten anggenipun badhe nyukani perangan-perangan anggitanipun pangripta ingkang enggal (kreasi-inovasi). Ingkang tetep (*konvensional*) kaliyan ingkang enggal (kreasi-inovasi), mila kedah wonten, awit menika ugi dados konvensinipun sedaya karya sastra. Menawi kekathahen ingkang konvensional, ndadosaken dramanipun boten narik kawigatosan malih amargi sampun njuwarehi, ananging menawi kekathahen garapan enggal, dereng mesthi saged katampi dening pamaos utawi penonton. Kathah-kathahipun ingkang dados garapan enggalipun wonten ing perangan cariyosipun, boten tatacara panyerat utawi pentasipun.

Drama Jawi nggadhahi *konvensi* ingkang asipat umum, nanging saben jinising drama ugi nggadhahi *konvensi*-nipun piyambak-piyambak, inggih drama Jawi modern, menapa malih ingkang drama Jawi tradhisional. *Konvensi* ingkang umum, ing antawisipun tetep ngginakaken konvensi unggah-ungguh, inggih patrap saha undha-usuk basanipun, *konvensi* wujuding drama sinerat saha konvensi pentasipun. Konvensi wujuding drama sinerat, inggih menika magepokan kaliyan teks ginem saha teks katrangan ingkang sampun kaandharaken ing nginggil. Konvensi pementasanipun, magepokan kaliyan seting panggung sawetahipun, tata cara gineman saha patrapipun paraga kalebet bloking ing panggungipun, busana saha make up tumrap paraga, lan sawetawis malih. Tumrap pangripta, saderengipun badhe ngripta kedah sampun mangertosi *konvensi* menika supados saged damel inovasinipun ingkang mila sae saha saged katampi dening pamiyarsa utawi pamirsa.

Ing drama Jawi tradhisional, ingkang wonten ing pementasan, kedah ngenut sanget dhumateng konvensinipun, inggih ing teks seratanipun ugi ing pentasipun, awit ngegeti dhateng panampinipun masyarakat. Inovasi ing drama tradhisional Jawi, kaprahipun namung saged tinampi dening masyarakat menawi inovasi menika mapan wonten perangan-perangan ingkang mila saged dipunewahi. Tuladhanipun, ing ringgit purwa, perangan ingkang longgar kangge inovasi, inggih menika ing adhegan-adheganipun para abdi, inggih menika: Limbukan, Gara-gara, saha Cantrikan. Limbukan inggih menika adhegan sasampunipun jejer kapisan, inggih menika adheganipun Limbuk kaliyan Cangik. Gara-gara inggih menika adheganipun Petruk, Gareng lan Bagong, ingkang lajeng kasusul Semar. Dene Cantrikan inggih menika adheganipun

para cantrik ing tengan dalu, sasampunipun adhegan Pandhita ingkang dipunsowani satriya tama.

Ing drama modern konvensinipun langkung sekedhik katandhing kaliyan drama tradhisional, mila ing pundi-pundi perangan saged kemawon dipundamel inovasi. Ewa semanten ugi boten ateges boten wonten konvensinipun, amargi saben jinising drama ing sejarahipun temtu sampun nggadahi tradhisinipun piyambak ingkang temtu ugi lajeng nggarisaken konvensinipun piyambak-piyambak. Ing drama Jawi modern, sakboten-botenipun nggadahi konvensi ingkang mbedakaken kaliyan konvensi ing drama tradhisional, ing antawisipun, boten kedah istanasentris, latar jamanipun modern, dipungarap langkung realistik. Upaminipun nyariyosaken kraton inggih kraton modern, paraganipun gineman kanthi intonasi ingkang kados gineman ing padintenan, lan sapiturutipun.

Tumrap pangripta, ingkang kedah dipungitosaken inggih menika jinising drama, konvensi-konvensinipun, konvensi pundi ingkang badhe dipunewahi saha pundi ingkang badhe tetep dipunengge, sedaya cariyosipun badhe enggal menapa cariyos lami ingkang dipunewahi perangan tertamtu, badhe katujokaken minangka drama panggung menapa, saha sinten masyarakat ingkang katuju. Menawi bab menika sampun dipuncepeng lajeng saged damel ngengrengan ngantos mangun blegering drama komplit.

3. Klasifikasi Drama Jawi

a). Miturut Sarana Papan Pentasipun

Miturut sarana papan pentasipun, drama saged dipunbedakaken makaten.

- a. Drama Panggung: kanthi layar setting utawi tanpa layar setting

- b. Kanthi audio utawi audio-visual: ing radio, tape recorder utawi wonten ing TV, VCD, lan DVD

Ngengingi drama panggung, inggih menika drama ingkang dipunpentasaken ing panggung, saged dipunbedakaaken malih minangka drama panglipur gratis, drama tanggapan, drama tobong, saha drama krana lomba. Drama panglipur gratis upaminipun wonten ing even-even acara nasional, kados ta acara pengetan dinten kamardikan RI. Pentas drama ingkang makaten menika boten patos nengenaken kualitas, langkung nengenaken panglipur.

Drama tanggapan inggih menika drama ingkang dipuntanggap tiyang ingkang kagungan damel hajatan. Drama tobong inggih menika drama ingkang pentasipun kanthi damel tobong tumrap pentas saha tumrap pamirsa ingkang kanthi mbayar tiket. Drama tanggapan saha drama tobong, kekalihipun kedah nglelimbang kualitas supados pamirsa tetep pengin mirsani malih.

Drama amargi lomba, inggih menika drama ingkang pentasipun namung amargi wonten lomba. Drama amargi lomba sanget nengenaken kualitas amargi tujuanipun inggih menika kangge menangaken lomba utawi sayembara.

Ngantos wekdal samangke drama Jawi ingkang asipat komersial, nembe drama-drama tradhisional, inggih menika wayang purwa, kethoprak, dhagelan, ludruk, lan sapiturutipun. Drama tradhisional menika saperangan ageng boten ngginakake naskah, utawi teks sinerat ingkang boten komplit.

Wonten ing drama ingkang ngginakaken media audio radi beda kaliyan ingkang kanthi media audio visual, inggih menika ing perangan ingkang mesthinipun minangka teks katrangan kadamel langkung cetha supados saged kawaos lancar kados gancaran. Wonten ing drama audio inggih ing radio, teks

katrangan badhe kawaos supados pamiarsa radio saged mangertosi. Dene ingkang ngginakaken audio visual (TV, VCD saha DVD), teks katrangan boten kawaos, nanging dipunvisualisasekaken, sahengga merlokaken teknis ingkang mligi.

b). Miturut Gaya Pentasipun

Miturut gaya pentasipun drama Jawi saged kaperang makaten.

- a. Drama ingkang boten ngginakaken naskah sinerat
- b. Drama ingkang ngginakaken teks sinerat.

Drama ingkang boten ngginakaken naskah sinerat kathah-kathahipun drama tradhisional, ing antawisipun kethoprak, ringgit purwa, dhagelan, lan sapiturutipun. Ing drama-drama menika para paraga dhapukan sampun sami mangertos tatacara saha cariyosipun, saengga kantun improvisasi kemawon. Dene sutradara namung mranata saben adhegan saha pesen dhumateng paraga dhapukan bab menapa ingkang perlu dipunginemaken utawi dipunlampahi kemawon.

Dene drama ingkang sampun ngginakaken teks sinerat, padatan langkung nyiapaken pentas kanthi kupyia supados persis menapa ingkang wonten ing seratan dramanipun. Mila ingkang menika, pangripta naskah drama kedah saestu nguwaosi konvensinipun saha pinter kupyia amrih saenipun teks drama anggitnipun, mila kedah mateng saking asiling riptan ingkang sinerat. Ewa semanten, mliginipun tumrap drama Jawi tradhisional, ugi wonten teks sinerat ingkang sengadi kadamel boten jangkep, ingkang sinerat namung adhegan-adheganipun saha wosing ginem. Wonten ing ringgit purwa, teks drama makaten kasebat pakem balungan.

c). Miturut Sipat Isi Cariyosipun

Miturut sipat isi cariyosipun, drama kaprahipun saged kaperang dados makaten.

- a. Komedi (dhagelan)
- b. Tragedi
- c. Melodrama

Wonten ing drama Jawi, ingkang wonten namung komedi utawi dhagelan, kaliyan melodrama. Ingkang asipat murni tragedi boten patos ngrembaka ing Jawi. Ing drama Jawi, Sinaosa tragedi, nanging tetep dipunselingi dhagelan. Wonten ing ringgit purwa, ingkang asipat tragedhi ing antawisipun lampahan *Somba Sebit*. *Somba Sebit* nyariyosaken pejahipun Somba kanthi cara dipunsebit-sebit mbaka sekedhik dening Sitija. Sitija, estunipun kangmasipun Somba beda ibu, nanging awit alit dipungematosi. Sasampunipun diwasa Somba ngrebat garwanipun Sitija, mila dados raos cengkah ing pribadinipun Sitija, inggih menika asih sanget nanging ugi srengen sanget dhumateng Somba, mila Somba dipunpisakit nanging ugi dipuntangisi, makaten marambah-rambah. Cariyos ingkang tragis sanget menika, ugi tasih dipunselingi dhagelan ing sawetawis perangan, kalebet perangan ing adhegan gara-gara.

Tumrap pangripta drama Jawi, ingkang baku, kedah mangetosi rumiyin dhasar-dhasaripun ingkang minangka konvensi-konvensi drama Jawi, mliginipun drama Jawi tradhisional. Menawi sampun mangertos ngenggingi konvensinipun, lajeng saged mangertos pundi ingkang badhe dipungarap minangka inovasinipun. Tumrap pangripta ingkang nembe cobi-cobi, prayoginipun nyerat drama Jawi modern rumiyin, kanthi latar papan, latar sosial, latar swasana, saha latar wekdal ingkang modern. Menawi rumaos kirang nguwaosi

konvensinipun utawi teori saha cak-cakanipun pentas ing panggung, prayoginipun malah boten perlu nyerat teks katranganipun, saengga anggenipun mentasaken bebas miturut panampining sutradaranipun, namung sakboten-botenipun ugi kedah mangertosi konvensi panyeratipun, ingkang sampun kaandharaken ing ngajeng.

DAFTAR PUSTAKA

- Bandem, I Made dan Sal Murgiyanto, 1996, cet.IV, Teater Daerah Indonesia, Yogyakarta: Kanisius
- Harymawan, RMA, 1993, Dramaturgi, Bandung: Remaja Rosdakarya
- Hoetomo, Suripan, 1993, “ Drama dalam Sastra Jawa Modern” dalam Poer Adhie Prawoto, ed, Wawasan Sastra Jawa Modern, Bandung: Angkasa
- Kayam, Umar. 1981. Seni, Tradisi, Masyarakat. Jakarta: Sinar Harapan.
- Kuntowijoyo, 1984, “Penokohan dan Perwatakan dalam Sastra Indonesia” dalam Andy Zoelton, ed., Budaya Sastra, Jakarta: CV Rajawali
- Luxemburg, Jan van, dkk, 1989, Pengantar Ilmu Sastra, Jakarta: Gramedia
- Mahadewa, Soemodidjojo. 1993. Kitab Primbon Betaljemur Adamakna. Ngayogyakarta: Soemodidjojo Mahadewa
- Mido. FX. 1982. Pengkajian Fiksi. Yogyakarta: Sanata Darma
- Nurgiyantoro. Burhan. 1995. Teori Pengkajian Fiksi. Yogyakarta: Gadjahmada University Press
- Oemarjati, Boen. S., 1971, Bentuk Lakon dalam Sastra Indonesia, Djakarta: Gunung Agung

- Padmopuspito, Asia. tt., Diktat Teori Sastra Jawa. Tidak Diterbitkan _____, 1989, Teori Sastra Jawa, Tidak diterbitkan, Materi kuliah di IKIP Yogyakarta.
- Padmosoekotjo, tt., Ngengrengan Kasusastran Djawa, Jilid I dan II, Jogjakarta: Hien Hoo Sing
- Poerbatjaraka, 1964, Kapustakan Djawi, Djakarta: Penerbit Djambatan
- Pradopo, Rachmad Joko. 2002. Pengkajian Puisi. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press
- Ras, J.J., 1985, Bunga Rampai Sastra Jawa Mutakhir, Jakarta: Grafitipers
- Saleh, Mbijo, 1967, Sandiwara dalam Pendidikan, Djakarta: Gunung Agung
- Sastroamidjojo, A. Seno, 1964, Renungan tentang Pertundjukan Wajang Kulit, Djakarta: Penerbit PT. Kinta
- Sedyawati, Edi, dkk, Editor, 2001, Sastra Jawa: Suatu Tinjauan Umum, Jakarta: Balai Pustaka
- Subalidinata, R.S., 1981, Seluk Beluk Kesastraan Jawa, Yogyakarta: KMSN Fakultas Sastra dan Kebudayaan, UGM
- _____, 1985, Primbon dalam Kehidupan Masyarakat Jawa: Unsur Sastra, mithos, takhayul dan sejarahnya, Makalah pada ceramah di Javanologi, Yogyakarta: Depdikbud Proyek Penelitian dan Pengkajian Kebudayaan Nusantara, bulan April 1985.

- Sudjiman, Panuti, 1986, Kamus Istilah Sastra, Jakarta: Gramedia
- Suseno, Frans Magnis, 1982. Kita dan Wayang. Jakarta: Lembaga Penunjang Pembangunan Nasional.
- Sutandyo, 2002, Kamus Istilah Karawitan, Jakarta: Wedhatama Widya Sastra
- Tambayong, Japi, 1981, Dasar-dasar Dramaturgi, Bandung: Pustaka Prima
- Tarigan, Henry Guntur, 1985, Prinsip-prinsip Dasar Sastra, Bandung: Penerbit Angkasa
- Teeuw, A., 1984, Sastra dan Ilmu Sastra: Pengantar Teori Sastra, Jakarta: Pustaka Jaya
- Wellek, Rene & Austin Warren, 1993, Teori Jesusasteraan, Diindonesiakan oleh Melani Budianta, Jakarta: Gramedia
- Wibisono, Singgih, 1987, “Konvensi dan Invensi dalam Sastra Pedalangan”, dalam Gatra, Majalah Warta Wayang, No. 16. Jakarta: Sekretariat Nasional Pewayangan Indonesia)
- Zoetmulder, 1983, Kalangwan: Sastra Jawa Kuno Selayang Pandang, Jakarta: Djambatan

Lampiran I:
Tuladha Cerkak Gaya Aku saha Kiyak-kiyukipun Paraga

TEMBOK KANG KUDU DAK LOMPATI
Dening Afendy Widayat

Ora kaya rong wengi wingi, sore iki aku lagi kelarisan. Pengilon cilik saka njeron dhompet sajak melu ngerti. Aku pancen ayu dhewe. Ning apa iya aku iki ayu? Wong nyatane guluku rada njendhol, dhadhaku rada kempes, lan....iki...hihihi, rak ya lanang ta sing ngisor iki? Pitakonku dak lus-luske.

“Iya, anu, aku ora pengin main, mung....bejamu, kancaku sing neng mobil kae kon nggolekke sing pengalaman terbange akeh. Karepu takbokingke kowe”

“Woo, siiip, beres Koh, dakserve sing kaya yen nyervis njenengan kae. Malah aku duwe resep anyar, wis daktanggung mesthi klenger”

“Lambe ki nek tipis,...miwir. Untung ya Ce, lambemu mung siji kuwi”

“ha...ha...ha...ha..ha” Aku lali latah. Sueneng aku krungu Koh Dapet kelingan jenengku, najan wis udakara patang sasi ora ngisi presensi wajib lapor nyang ngarepkku. Ce....yen wengi jenengku Yance, ning yen awan dha nyebut aku Yanta. Kanggoku ora masalah, wong kuwi mau ya tradhisine kaumku. Aku melayang-layang wengi iki...dhuwitku bakal akeh, najan kudu setor si Bos seket persen. Ning niyatku Si Bos mengko arep dakapusi kaya patang wengi kepungkur. Dhasare si Bos yen karo aku ya sayang, sajake ya merga sok ngrasakke ilatku iki ayakna.

Lagi iki aku ngerti sing jenengane diadili. Misye, Tesa, Nengke, lan liyane maneh kanca-kancaku, sing cacahe naka patbelas kejaring razia. Rasane ati aneh, wedi, kuwur, gela, lan sing luwih

aneh maneh kok lagi iki aku rumangsa isin. Apa merga awan, apa merga ketemu tanggaku kost sing dadi pegawe pengadilan kene, apa mung pikiranku sing mbayangake mlebu berita sesuk, embuh ora ngerti. Sing cetha aku diadili merga didakwa melanggar asusila ing papan kang tanpa duwe idin operasi. Huh, apa ya ngono ukume, aku ra nggagas maneh. Sing penting aku manut putusane. Wusanane aku sakanca kudu mbayar wong siji rong atus ewu, jarene dhendha sidhang. Jreng! Dakbayar lunas, liwat koordinatore. Mung gumunku, ingatase aku wis mbayar kok isih digiring nyang penjara? Jarene sing dha tau kegaruk petugas, angger wis mbayar mesthi diculke. Lha saiki kok kudu dikurung telung dina nganti seminggu maneh??

Wis telung dina aku urip neng njeron penjara. Jare iki lembaga resmi, ning nyatane wingi bengi aku lan Tesa ditimbali alias dikersakke. Ya mbuh, sing penting aku ora dipilara. Ing papan iki sakjane aku ya ra pati sedhiih, wong jarene telung dina neh aku wis diluwarke. Mung yen arep turu ngene iki aku njur kelingan dina-dina wingi.

Thulit-thulit-thulit, ngiiik, jeglek-jeglek, prok-prok! Bradhat-bradhat-bradhat, grubug-grubug, glundhung-glundhung. Lebar kuwi terus dhel-dhel utawa plak-plak utawa bluk-bluk. “Jangan lari!” Terus thor-thor-thor. Hiiiiii, ngeres yen kelingan pelor njedhor rikala kuwi. Aku sakkanca dicekel petugas, dipeksa, digeret, kepara malah dikeplak lan digebug. Sing lucu ana sing dijambak manteb, ning jebul mung rambut palsu. Sajake petugase kisinan, kancaku terus dikeplak plek! Arep nglawan ning ora wani. Saweneh kancaku bisa mlayu ndhelik ora kecekel. Aku dhewe kekepret, ning cilakane rokku kecangkol pager kawat. Yen suweke mono ora amba, ning ya malah ora suwek bablas iku sing marahi aku tiba krungkeb. Untunge ya mung janggutku sing rada erem. Dhuwit sing neng dhompetku dak cekeli kenceng, arep direbut dakkukuhi, wusanane diculke. Mung dhuwit sing isih neng dhadhaku, embuh tiba nyang endi, aku ra

ngerti. Aku dicekel njur dikampleng lan digebug, terus disurung nuju mobil, dijongkongke munggah. Wah, kebangeten tenan, wengis karo sepadha-padhane. Ora tepa slira yen suk anake apa putune dadi kaya kaumku.

Wengi kuwi panceñ manggung dadi lakon, oleh dhuwit rada akeh, ning ya kegaruk. Embuh terus piye Koh Dapet sak kancane kae. Dhuwite sing wis daktampa saka dheweke katut ilang, mangka kae *the first money*, tegese dhuwit sepisanan sing kudune dak simpen, dak sajeni, supaya dheweke tuman. Malah ilang.

Lagi wae liyep-liyep karo ngeling-eling nostalgiaku, lha kok krungu gembok lawangku dibukak. Lengenku dicandhak banjur digeret mlaku metu. Lawang terus digembok maneh. Aku ora pangling karo dalan sing dakpecaki. Ya dalan iki sing wingenane bengi nggawa aku tumuju kamare pawongan sing ngersakake jasaku. Jare saiki aku ya arep dikersakake maneh. Aku ya mung muni “nggih”, wong nyatane gaweyanku ki ya mung kaya ngono kuwi. Mijeti sing biasa lan mijeti sing luwar biasa, kuwi wae. Ora dadi ngapa, waton aku ora dipilara, ngono batinku. Sawise tekan kamar sing wingenane kae, aku kon nunggu. Najan dheg-dhegan, ning aku kudu mung manut. Bareng sawetara wektu, ana wong mlebu, pranyata beda wonge. Mung bareng daktamatke, dhuh Gustiii nyuwun pangapura, jebul wong mau sing asring ketemu karo si Bos, dheweke kuwi kancane si Bos.

“Piye kabare Mas Yanta?”

“Wah lingsem kula Pak. Kula kok pinanggih njenengan kok ten ngriki”

“Ora sah isin, wong aku ki wis ngerti suwe kok, karo panggaotanmu ki”. Aku mung ndhungkluk wirang. Batinku njerit, apa aku ki kudu kaya ngene terus. Yen ora aku kudu terus kepriye? Nanging pikiranku brontak, ya iki sing panceñ kudu daklakoni, yen

perlu aku kudu siap lan siap nampani lelakon kaya ngene iki maneh, lan maneh, ing wektu-wektu sesuk.

“Kok anteng Mas Yanta. Ora papa lho aku ki mrene mung arep nyuwun tulung. Jare sampeyan ki pijetane penak. Ya mung kuwi. Bosmu sok crita yen tanganmu anteb yen metek. Lha iki mau dakperlokke, wong awakku kesel lungkrah”

“Nggih”. Ning aku bingung aku kudu mijet piye?

“Mung wae nggonku njaluk pijet ki, pijet tenanan lho. Aja dikira sing liyane” Lagi cetha saiki yen wong iki pancen pengin pijet sing saklumrahe.

“Wis, kene Mas Yanta dakngglethak kene. Ndang pijetana”. Kandhane sareh.

“Nyuwun sewu lho”. Kandhaku kidhung lan ewuh pakewuh.

Aku banjur wiwit mijeti wong mau saka dlamakan sikile. Najan rada ngantuk ning ya kudu daktahan-tahanke. Nggonku mijeti dakancas sakpenak-penake, kareben bisa ndudut atine wong sing kayane dadi bos neng kene iki.

“Wah, pancen anteb tur kepenak pijetanmu. Jane yen gelem bukak pijet, malah kena daknggo lengganan sampeyan iki”. Greg, aku njegreg kelingan tau duwe pikiran sing kaya ngono mau. Aku pengin dadi tukang pijet wae. Ning apa ya payu, jaragan saiki akeh tukang pijet. Wusanane nganti saiki aku durung tau dadi tukang pijet mau.

“Kok mandheg? Ngantuk pa Mas?”

“Dereng, ming niki wau mikir upami dados tukang pijet”

“Lha iya. Opahe rak ya lumayan. Ning iki ora dakopahi lho”

“Nggih boten menapa-menapa”

“Mung anu, iki kanggo sampeyan wae, aja ana sing krungu. Sesuk-esuk, yen ora ana apa-apa, sampeyan dakbebaske atas jaminanku. Tegese aku sing nanggung-jawabi. Ning paling ora, sajroning seminggu ora kena neng ndalan dhisik. Piye?”

“Wah, yen nggih matur nuwun sanget”

“Hus, ora kuwine, seminggu ora kena ngetok praktek. Piye?”

“Nggih pun, sagah!”. Ora ngira yen ngantukku ilang. Rasane mung seneng. Ora maido yen wiwit iku aku rumangsa luwih raket karo wong mau. Ning sapa ya asmane.

“Nyuwan sewu Pak, njenengan niku asmane sinten nggih?”

“Purwadi, utawa Pur Sepuh, Utawa Pak Sepuh ngono wae”
Aku mung manthuk-manthuk karo ngeling-eling jeneng mau.

“Ora Mas, iki mung kanggo omongan tinimbang sampeyan ngantuk. Jane maune kepriye kok sampeyan bisa nyambut gawe kaya ngono kuwi?” Rada sawetara aku meneng, amarga kanggoku pitakonan iki nggedhor rasa pangrasaku, mbeleh atiku. Nanging dikepriyea wae aku wus rumangsa kepotangan budi, senajan omongane Pak Pur mau durung kabukten.

“Pripun nggih Pak kula niki. Napa riyin Bapak Simbok kula niku kathah dosane napa pripun, kula mboten ngertos Pak”

“Hus aja ngatutake wong tuwamu, ora becik kuwi. Ya wis anu wae, sampeyan ki tau kena razia ping pira?”

“Lha nggih nembe niki. Yen mung digebugi tiyang nggih asring. Sing kantun piyambak niku ten Kali Urang. Kula niku mung dijak kanca nekani seminare PKBI, lha kok ngertos-ngertos digebugi wong-wong sing dha mbekta gebug kalih pedhang”

“Ooooo, dhek anu kae ta. Ning njur kono mlayu pa piye?”

“Mboten, jaragan kula niki rak pun radi dangu jeleh gesang Pak”

“Piye ta iki, kok jeleh urip barang ki? Wong sing tak takokke ki mlayu pa ra”

“Mboten, Nek ngantos nggebugi kula, mung ajeng kula pasrahke cengel kula niki” Pak Pur mung ngguyu, banjur lenggah. Aku ditawani rokok, daktampani. Sakloron banjur jagongan crita gayeng sambi rokokan.

“Ora, sakbenere yen aku nyebut sampeyan Mas ki pas pa ora, wong lehku nyebut ki dhasare mung jeneng sampeyan rak Yanta. Yen blegere, sampeyan ki ayu, tenan, ayu tenan. Ngguh aku ki isih rosa, ya mesthi ketarik sampeyan” Batinku ggronjal maneh krungu pitakonan mau. Perih rasane. Ning aku wis kulina nampa pitakon kaya ngono mau. Kudu dak sapih perihing atiku.

“Nggih leres Pak. Ning nggih lepat”

“Lho piye ta?”

“Ngapunten nggih Pak, mila kula niku asring nangis piyambak” AKu crita karo kesesegen. Mula Pak Pur terus nyandhet critaku. Namging, pancew wiwe aku pengin ketemu wong tuwa sing kena dak nggo ngesok glogok banyu bathok sakabehing panguneg-unegku. Mula aku nyuwun Pak Pur dadi seksiku.

“Sedherek kula niku Pak, sedaya sekawan. Kula niki ragil. Mung kula sing kados ngeten niki. Rikala kula SMA, bapak kula tilar donya. Dereng ngantos kula lulus, simbok kula nggih nututi. Sedherek kula jaler sedaya, nggih ngertos kawontenan kula. Ning pripun malih, sedaya saged maklum, ning ugi Ingsem caket kaliyan kula”

“Ya, ning karu dirokoki ta, ben ora seseg ngono kuwi” Aku banjur nyumet rokok maneh. Dadi yen daketung wis telung ler iki.

“Kula niki nggih jaler Pak, ning.....”. Luhku wiwit ndlewer nelesi pipiku. Nanging pancew kudu dakambrolke pisan, utawa daktableg pisan.

“Ning.... jaler kula niki mboten normal. Mung kados pucuk mlinjo alit, alit sanget”. Brol..brol...luhku moprol.

“Wis Mas...empun ta...wis, ra sah diteruske Mas Yanta”. Nanging aku pengin critaku rampung. Ben dhadhaku entheng.

“Mila kedahe kula taken kalih Bapak lan simbok, rumiyin tumindak menapa, kok sakniki tiba ten kula”. Aku dirangkul Pak Pur Sepuh mau. Sajake wengi iki pancew kudu disepuhi dheweke.

Isih sethithik sing kudu dakglogokke. Rangkulane dakuwali, Pak Pur daklenggahke maneh.

“Napa nalika kula ten wetenge simbok kula niki dosa kalih simbok napa nggih? Upami dosane tiyang sepuh kula, napa kula sing kedah....” Pak Pur gage munggel omonganku.

“Ssshs! Aja ngayawara ngundhat-undhat kaya ngono ah”

“Kula niki bingung Pak, Yen kedahe kula niki rak nggih pengin nikah kados jaler sanese nika. Ning kula....? Kedah pripun kula niki Pak ?. Brol-brolan maneh eluhku mili. Pangarep-arepku, eluhku iki enteka wengi iki, supaya aja nganti aku nangis maneh ing tembe mburi. Gapyuk Pak Pur Sepuh mau ngruket keket.

Sawetara aku ora obah, dak jarke wae Pak Pur ngruket aku tanpa ana pangandikan. Suwe-suwe aku diuwali, pangandikane groyok.

“Mas Yanta, wis aja pisan-pisan nangis maneh. Eluhmu wis garing. Aku njaluk pangapura gawe sampeyan keranta-ranta. Aku bisa maca ati sampeyan. Ning aku ora kuwasa ngowahi sakabehing urip sampeyan. Wis atine ditentremke dhisik. Sesuk-esuk sampeyan dakupayakke bebas. Sampeyan wengi iki oleh ngaso kamar kene” Pak Sepuh mau terus metu ninggalake aku. Aku nangis ngguguk, nangis ijen. Bareng wis sepi, aku krasa yen aku iki ijen. Sak ngarepku katon akeh kewan abur-aburan ing sakngisore lampu. Ana sing wulune gampang prothol banjur ora bisa mabur mendhuwur maneh. Ana maneh sing swiwine amba lan kaku, kumudu-kudu mabur dhuwur lan santer, mung wae, bareng nabrak tiba klumah, angel anggone tangi maneh. Kewan-kewan mau menehi pitutur marang aku, senajan tanpa wulu, bakal daklopati tembok kang kukuh bakuh ngurungi uripku iki.

-----cuthel-----

(dimuat di *Antologi sastra Nusantara* (Cerita Pendek), Dinbud DIY 2012)

Lampiran II: Tuladha Cerkak Gaya Dheweke saha Kayak-kiyukipun Alur

PRIYA SAKA SUWARGA

Dening : Afendy Widayat

Nemoni lelakon iki, rasane kaya wong ngimpi digebugi. Wiwit aku ketemu dheweke, banjur dikenalake dening Bapakku, embuh kaping pira anggonku patemon karo dheweke, wong saknyatane pancen akeh babagan kang daklakoni tanpa ana pambengan kang gedhe.

“Nyuwan pangapunten Pak, rumiyin menika rak ngaten, kula menika rak kuliah wonten Ngayogyo, mila nggih kos wonten mrika, wonten dhusun Blunyah. Lha ingkang gadhah kos-kosan menika priyantun putri sampun sepuh, paningalipun sampun kirang sehat, asmanpun Mbah Soma. Nalika kula linggihan wonten ngajengan, wonten priyantun enim, menika aruh-aruh dhateng Mbah Soma wau” Kaya ngono pambukaning critane Mas Raharja sing dakrungokake saka njeron kamar. Aku dhewe pancen sengaja ora kepengin nemoni Mas Raharja, amarga kahananing awakku sing gawe isin. Mula sing dakrasakake ya mung nangis lan nangis, senanjan wis ora kewetu maneh tangisku.

“Mangga Mbah!” Saged ugi ngaten aruh-aruhipun.

“ Oooooo, ya. Sapa Kowe? Paija pa? Kapan nggonmu bali saka Lampung?”

“Enggih Mbah, kula Paija. Winginipun Mbah, anggen kula wangslu saking Lampung”

“Lah mesthinipun saking mriku, tiyang jaler menika ngaken nama Paija, lan ngaken griyanipun Lampung”. Mangkono critane Mas Raharja karo nirokake sing omong. Aku mung bisa mesem pait saka njero kamarku lan sedhela-sedhela nyoba nginjen kamar tamu.

“Ngaten Mas Raharja, kula taksih bingung, kok Penjenengan lan Bapak Penjenengan ingkang lajeng ndherek tindak mriki rikala Si Paija niku nembung nglamar nika?

“ Sepisan malih nyuwun pangapunten Pak, kula ugi nyuwunaken pangapunten Bapak kula”

“Inggih, niku empun sampeyan ngendikakaken makaping-kaping. Kula nggih nyuwun ngapunten, wingi-wingi kula kedereng sereng amargi gih.... Penjenengan pirsa piyambak kawontenanipun anak kula”.

“Nggih matur nuwun Pak, kala emben estunipun Bapak kula sampaun matur, namung inggih amargi kawontenan Penjenengan ingkang taksih bingung utawi sereng menika lajeng dereng saged nampi.....Ngaten Pak, Mbah Soma kaliyan Bapak kula menika sampaun srawung dangu sanget, mila lajeng kados sedherek. Inggih awit pasedherekan menika, mila menawi kagungan kersa menapa-menapa, asring Bapak kula ingkang dipunsuwuni tulung Mbah Soma. Lah, mesthinipun rikala semanten, ingkang nami Paija menika mila dipunkinten mila Paija wayahipun Mbah Soma, ingkang mbok bilih sampaun tepang kaliyan Mbak Diyah, putri Penjenengan menika”

“Dereng! Dereng Nak, anak kula tepang kaliyan Paija nggih amargi anak kula tepang Penjenengan menika. Nggih amargi kaliyan Penjenengan menika akrab sanget, anak kula lajeng gampil pitados, ngaten Nak, saestu menika, wong kula nggih kemutan sanget rikala sepisanan Penjenengan tindak mriki kaliyan Paija menika”

“Oooo, ngaten ta?! Mangka saderengipun, Paija menika sampaun sanjang kula nyebat-nyebat naminipun Mbak Diyah saha Penjenengan. Mung kula nggih radi gumun rikala sepisanan kula sowan mriki kaliyan Paija menika kok Penjenengan saha Mbak Diyah kados dereng tepang, mangka Paija langsung nyebat Mbak Diyah kanthi nyebat Dhik, utawi Dhik Diyah”

“Nggih kula nggih kemutan menika, kula kiyambak nggih radi gumun. Mung kala emben Diyah nggih kula takeni, Diyah ngaken dereng tepang rikala semanten”

“Menawi mekaten mila pinter sanget anggenipun culika ngapusi, Paija menika”

“Sing baku kula nyuwun tulung nak, pripun caranipun supados Paija menika kecepeng, lajeng kula purih tanggel jawab. Sak boten-botenipun, amargi Penjenengan ingkang tepang rumiyin, e e sinten mangertos Penjenengan kagungan identitas aslinipun”

“Nggih Pak kula badhe ndherek mersudi supados Paija tetep kecepeng, ning nyuwun pangapunten, saestu kula ugi boten gadhah identitas aslinipun. Awit kula nggih namung pitados kaliyan Mbah Soma, rikala semanten”

Rasa perih ing atiku saya njarem sawise krungu yen Mas Raharja ya ora duwe identitas asline priya culika sing ngaku-aku jeneng Paija mau. Mangka cetha yen wetengku wis kebacut isi, senajan durung pati ketara. Ya mung lagi Bapakku sing pirsa amarga aku matur yen aku wis ora menstruasi sasi iki.

“Anu Pak, nyuwun pangapunten, kados pundi Kawontenanipun Mbak Diyah samenika?”

“Nggih mesthi kemawon setres ta Mas, semanten ugi kula, wong kula bapakne”

“Menapa anu Pak, nyuwun pangapunten menika, pripun nggih ....?”

Tekan semono ukarane Mas Raharja ora kewetu maneh, ning Bapak sajake tanggap, malah banjur ngandharake apa anane.

“Mas, niki mung antarane kula lan Penjenengan, ampun ngantos wonten tiyang sanes ingkang mangertos, Penjenengan sagah kula pitados nyimpen wadi kulawarga kula ta Mas?”

“Nggih Pak kula sagah.”

“Anu, Diyah nika empun kebacut tilem kaliyan Si Paija nika, malah ngakenipun samenika mboten mens malih. Kula jian putek saestu niki Mas, mila kula nyuwun tulung Penjenengan ndherek ngrencangi ngudhari reruwet niki nggih Mas?!”

“Oooohhhhh”

Panggresuhe Mas Raharja, persasat mbarengi karo panggresahku. Bebayuku wis kaya dilolosi banjur sirahku krasa abot lan pandelengku saya peteng, wusana..... Embuh apa kang dumadi sabanjure aku ora ngerti, sing cetha aku ditunggoni Bapakku lan dirubung tangga-tanggaku. Yu Jami, tanggaku, unjal ambegan banjur gagengruket aku nalika aku wiwit eling.

“Eling ya Dhik Diyah, kowe rak ora apa-apa ta? Iki awakmu anyes kabeh tak blonyo lenga putih maneh ya?” Aku banjur diblonyo dening tangan-tangan, embuh tangane sapa wae. Bapakku ya njur melu ngelapi bathukku

“Wis ra sah nangis ndhuk, kowe isih duwe aku, Bapakmu. Bapak saguh golek dalan supaya kowe ndang oleh tamba” Mangkono ngendikane Bapak semu groyok amarga ngemu rasa perih lan ngampet ananing wewadi. Luhku ndlewer maneh mbuh wis pirang tetes. Nanging aku uga sadhar yen kudu kuat supaya Yu Jami lan tangga-tanggaku ora cubriya ing kahananku.

Dak sawang rada adoh kana Mas Raharja durung kundur, ateges nggonku semaput mau ora suwe. Ning jam ing ngarepku jebul wis meh jam sanga bengi, geneya Mas Raharja durung kundur? Mangka iki rak dudu salahe? Iki rak salahku dhewe? Ning sing culika tenan ki ya Mas Paija. Banjur tumlawung pangangenkun ing kahanan rikala aku wiwit kenal Mas Paija

“Kula Paija, Dhik Diyah, kula pun ngertos sawetawis ngenggingi sampeyan. Sampeyan sampun lulus SMK tahun kala wingi ta? Pripun upami kerja mawon wonten perusahaan kula? Benjang kula sing nanggel. Pun ta, gampil, awit meh sedaya pakaryan ing

perusahaan, kula ingkang nanggeljawabi, bos kula namung nampi laporan kula. Lah, kula nggih mung kantun prentah mawon". Mangkono kandhane nalika iku, karo mesem sajak mongkok atine.

Embuhan apa sebabé, mung udakara sesasi, aku lan Bapakku kaya kebo dikeluhi, mung sarwa manut. Pancen saka omongane lan sandhang panganggone, malah uga pawewehe marang kulawargaku pancen kaya wong kang samesthine yen kinurmatan. Mula aku dhewehe uga nganti lena ing kaprayitnan. Rikala semana, Mas Paija ngaku entas ditinggal rabi pacare, mula kepengin arep mbuktekake marang kulawargane lan kanca-kancane yen dheweke uga bisa enggal-enggal rabi.

"Dhik Diyah, yen sampeyan gelem nulungi aku, aku nuli bisa banjur rabi, malah kepara rabi karo wanita sing luwih ayu, luwih sakabehane. Aku ora mung wong lanang sing bisa diemes-emes, disepelakake dening kulawargane lan kanca-kancane wong wadon kang watake lamis kae"

"Sapa jenenge Mas?" Pitakonku nggodha, nalika iku.

"Nur, jangkepe Nuraini Murniasih" Mbaka sethithik dheweke banjur njlentrehake sapa satemene sing jeneng Nur iku. Embuh apa sebabé, dheweke bisa aweh katrangan sing komplit banget babagan mantan pacare iku, wiwit saka jenenge, asal-usule, jenenge bapak lan ibune, alamate, asal sekolahe, lan meh kabeh identitase bisa diandharake kanthi lancar. Ya bab iku sing uga melu ndadekake kapercayanku marang dheweke.

Dhik, telung dina maneh aku taknjaluk tulung Pak Pawira, bapakne Mas Raharja, supaya nglamarake sliramu. Mula mengko tak matur Bapakmu. Ya, wong ayu?" Aku mung menjeblung krungu bab mau, nanging atiku njombla seneng banget, awit aku bakal bisa ngentheng-enthengi uripe Bapakku sing wis sauntara wektu dadi dhudha amarga ditinggal seda Ibukku. Aku uga mongkog arep dilamar dening priya bagus sing ngakune Direktur Pelaksanane

perusahaan gedhe. Lumrah wae yen aku lan Bapakku banjur age-age nampa panglamare.

Ijab lan pahargyan manten uga dirancang disesegake, yaiku sewulan sauwise lamaran iku. Ya bab iki sing ndadekake donyaku kaya-kaya gumebyar nanging pungkasane jebul kecoblong, peteng ndhedhet ora ngerti arah. Awit, ya saploke aku dilamar, meh saben dina aku diajak lunga Mas Paija kanthi pawadan kanggo ngisi anggone njupuk cutine Mas Paija. Rikala semana Mas Paija pance nate crita yen wektu semana lagi entuk tugas arep mbukak anak cabang perusahaan, sing wektune mung sesasi. Sauwise sesasi iku jare banjur oleh njupuk cuti setengah sasi. Mula aku ya mung percaya ngono wae. Meh saben dina uripku mung lunga lan lunga karo Mas Paija. Saperangan anggonku lunga kepara nganti kliwat wengi, mula gelem ora gelem aku kudu diajak nginep ing hotel.

Sing dadi bodhoku rikala semana kok aku ora cubriya, geneya mrana-mrana mung cukup nyilih mobile Mas Raharja, utawa mung mbecak wae. Geneya aku uga ora cubriya kok anggone milih hotel ya mung sing murah-murah wae. Ah, embuh kabeh mau wis nyithung mriptku, wis nableg kipingku, malah uga wis ngethulke pikiranku. Saiki kari Diyah, jenengku sing wis meh kudu ilang saka albume kanca-kancaku, ilang saka paweruhe tangga-tangggaku. Ing kamarku iki aku mung kari urip ijen, mung dikantheni kaca pengilon sing kaya-kaya melu ngiwi-iwi uripku. Jam ing ndhuwurku nuduhake wis esuk jam telu, nanging mripat iki rasane ora kepengin merem, sing ana amung luh kang netes lan netes, nganti nelesi bantalku.

Dina-dina mung dak lakoni angrem ing njero kamar kanthi nangis-lan nangis. Bapakku dhewe wis ora kurang-kurang anggone aweh pitutur marang aku supaya sabar lan nampa, karo ngenteni anggone arep golek upaya. Upayane, nggoleki Mas Paija, karo golek cara supaya wetengku ora sida gedhe, alias digugurke sadurunge

wetengku ngumur lan katon yen aku meteng. Aku dhewe rumangsa wis jeleh urip ing kurunganing nasib iki. Saka krenteging atiku, aku wis kebacut dosa, arep dak tebus sisan kanthi mogog mungkasi uripku dhewe. Nanging saben-saben arep dak lakoni, ana wae kahanan sing marahi aku ora sida nindakke ngannyut tuwuh mau. Sing sepisan kae, obat nyamuk cair wis dak cepakake, nanging gage disingkirake Bapak. Sabanjure silet rada anyar ing mejaku ya banjur wis ilang embuh sapa sing nyinkirake. Semono uga tampar plastik sing dakcepakake, uga ilang saka papane. Ah, embuh kabeh sarwa cabar gagal.

Sajake Bapak panceñ pirsa kahanan lan kekarepanku, nganti sawijining dina, Mas Raharja rawuh maneh, lan kepengin ketemu karo aku. Aku dhewe wis ora bakal maelu upamane arep dikandhani Mas Raharja supaya sabar lan iman, kaya dina-dina wingi.

“ Dhik Diyah, saha Bapak, kula sowan mriki, lepat nyuwun pangapunten. Boten kados dinten-dinten wingi, ingkang kula sagahi badhe ndherek kupiya madosi Si Paija. Dinten menika kepeksa kula njabel kesagahan kula, kula boten sagah malih”. Dheeer! Kaya bledhev nyamber kupingku, wusana mripatku sumrepet, nanging Mas Raharja banjur nubruk aku, awaku dihoyag-hoyag, supaya aku tetep sadhar lan supaya aku ngrungokake apa sing arep diaturake Mas Raharja marang Bapakku. Ing antarane sadhar lan ora, aku isih rada krasa Mas Raharja ngambungi pipiku, senajan lamat-lamat, kupingku uga isih bisa krungu Mas Raharja matur bapak, yen aku gelem nampa lan Bapak uga kepareng, aku malah arep dirabi dhewekke.

Cuthel

(Dimuat dalam *Antologi Cerkak Urip*, Dinbud DIY 2013)

Drs. Afendy Widayat, M.Phil.

Priya iki lair ing Kulon Progo, taun 1962, sekolah saka TK nganti SMA ana ing kutha Wates, tlatah Ngayogyakarta sisih kulon. Sarjanane kasil dirampungke ana ing Jurusan Sastra Nusantara, Fakultas Kebudayaan UGM, sawijining jurusan kang mersudi babagan ngelmu kabudayan, basa, lan sastra Nusantara, mligine kabudayan Jawa. Pascasarjanane pilih njupuk sing nggegulang babagan filsafat mligine filsafat Jawa, yaiku uga ana ing Jurusan Ilmu Filsafat UGM, malah ing wektu iki uga kandidat doktor ana ing jurusan iku. Ing wektu iki penjenengane cecker dadi dosen ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah FBS UNY.

Wis akeh asiling peresan ngelmune sing disosialisasekke ana ing seminar-seminar nasional apadene internasional. Penggalihane uga asring kamot ing ariwarti utawa kalawarti basa Jawa sing binabar ing sawenehing penerbit, kaya ta Djaka Lodang, Sempulur, Mekarsari, Panjebar Semangat, Jayabaya, lan liya-liyane. Tulisane bisa awujud sastra, kritik sastra, basa, budaya, nganti babagan etika kalebu filsafat. Tulisane sing awujud buku ana telu tinulis bebarengan karo Prof. Dr. Suwardi Endraswara, lan Eko Santosa, kababar ing penerbitane Dinas Kebudayaan DIY. Sadurunge uga nulis buku Teori Sastra Jawa kababar dening Penerbit Kanwa Publisher. Tulisane sing durung dipasrahake ing penerbit kanthi ancangan irah-irahan Drama Jawa. Saperangan tulisane kang wis diunggah bisa diunduh saka Staff.uny.ac.id. Para maos kang kagungan kersa sesambungan karo penjenengane bisa sambung liwat hpne: 081393471810 utawa 088806069205, utawa email: widayatafendy@yahoo.com.

Penerbit K-Media

Perum Pondok Indah Banguntapan

Banguntapan, Bantul, Yogyakarta

kmmedia.cv@gmail.com

[Penerbit K-Media](https://www.kmedia.co.id)

www.kmedia.co.id

ISBN 978-602-6892-22-5

9 7 8 6 0 2 6 8 9 2 2 2 5